

I. Српско-мађарске везе
током историје

Српско-мађарски односи и сарадња у политичкој идеологији Светозара Милетића

У вишенационалној, централизованој и после 1867 дуалистички уређеној Хабсбуршкој монархији политички положај српског и мађарског народа се у многоструком разликовао. Вишевековни осећај националне неправедности представљао је основну саставницу политичких захтева и политичких програма, како српске црквене јерархије до 1861, тако и српских либерала које је предводио Светозар Милетић. Од Темишварског сабора 1790. постало је сасвим извесно да ће за српски народ у угарском делу Аустрије статус равноправног политичког народа подразумевати и право на засебну територију на којој ће се моћи политички и управно самостално организовати. Овај захтев је понављан на српским Црквено-народним саборима кад год се за то указала прилика, а нарочито онда када су они имали расправни а не само изборни карактер. Мађарска страна, а пре свега мађарски владајући кругови, нису били спремни да овај захтев прихвате сматрајући да се тиме нарушава јединство мађарске државе и да ти и такви захтеви Срба имају као основну тенденцију конституисање српске државе у мађарској држави, а затим и присаједињење исте Кнежевини Србији. Заједничка борба Срба и Мађара против Турака коришћена је са обе стране да би се поткрепила различита политичка становишта. Док су Срби настојали да докажу како се у тој борби показала њихова приврженост јединственој и заједничкој држави и да су у тој борби стекли и одговарајућа права о чему су сведочиле привилегије и повластице које су добили од аустријских царева који су били уједно и мађарски краљеви, мађарска страна је, у настојању да ослаби политички притисак за преуређењем Угарске, тежила да допринесу Срба умањити и да значај привилегија задржи у сфери црквено просветне, а никако политичко територијалне аутономије, настојећи ипак,

да србе у што већој мери придобију на своју страну у контексту отпора према Бечком двору. Мађари су прибегавали решењима која су се њима чинила веома значајним и такав је био и закључак Угарског сабора 1792, када су Срби у Угарској, формално-правно изједначени у грађанским правима са осталим држављанима Угарске. Важност заједничког, српско-мађарског политичког договора, није била непозната ни Србима, али су они неретко, посебно Срби у Војној граници, више поверења упућивали Бечком двору, који је то веома успешно користио зарад сопствених интереса. Наглазећи се у процепу, између Бечког двора и Угарског сабора, Срби у Монархији су до 1849. чешће гравитирали ка Бечком двору очекујући да ће пре његовом благонаклоношћу и разумевањем стећи Српску Војводину и тако обезбедити национална права и сачувати национални идентитет. Када је Угарски сабор (1843) укинуо латински језик као званичан и обавезан у свим гранама администрације, српско неповерење се повећало, анимозитети су порасли и простор за постизање српско-мађарске сарадње у Угарској битно је сужен. У вртлогу европске револуције 1848. српски и мађарски народни покрет нашли су се на различитим странама и из међусобног, крвавог ратног сукоба обе стране су изашле као историјски губитници. „Срби су добили за награду оно што су Мађари добили за каштигу”, сматрао је и Светозар Милетић. Српска Војводина, као круновина која је настала после рата, декретом Бечког двора, одржала се до 1860. и није испунила очекивања српског народа у Угарској, док је мађарски народ остао у уверењу да се на тај начин није смело изаћи у сусрет српским захтевима. Незадовољство апсолутизмом, централизмом и понемчавањем у време тзв. Баховог апсолутизма, приближило је Србе и Мађаре у једном великом напору који се није на одговарајући начин валоризовао.

У знаменитом Туцинданском чланку из 1860. Светозар Милетић је изнео основне елементе нове српске, либералне, демократске и националне политике у Угарској која се заснивала на уверењу да је могућа и потребна Српска Војводина у Угарској, да ће Војводина једном „васкрснути”, али да она мора бити утемељена на српско-мађарском сагласју и споразуму. Због тога је остао у мањини на српском Благовештенском сабору 1861. Оно што је мислио тада преточио је и у Бечкеречки програм СНСС 1869. г.

Уочи почетка рада Благовештенског сабора, Милетић је одбио патријархов предлог да заузме место секретара Сабора знајући да би тиме био онемогућен да учествује у саборским расправама. На другом заседању Сабора (22. марта – 3. априла) изабран је у Одбор који је имао задатак да изради и Сабору изнесе на претрес услове и гаранције под којима би се осигурала привилегијална права српског народа и права српског језика,

али је већ тада било извесно да заступа опцију коју не подржава већина посланика. Успротивио се мишљењу да Српска Војводина треба да има колективно представништво у доњем дому Угарског сабора, а све у намери да умањи подозрење мађарске стране и учини српске захтеве за њу прихватљивијим: „Место 24 посланика, бирани по срезовима, имаћемо 24 посланика, бирани из обласне скупштине. Ако они буду гласали сваки за себе, онда је то исто, што би било, кад би се по срезовима бирали. Ако ли буду морали гласати колективно, онда ће морати при сваком питању најпре између себе гласати, а то рађа опет нове компликације... Народност је наша код куће довољно обезбеђена политичном народа главом, обласном скупштином и домаћом аутономијом. А што се нашега представништва као народа тиче, ја налазим да је довољно, ако од нашег обласног сабора буду изаслана двојица, који ће нас на Угарском сабору као народ представљати, који ће над нашим правима бдити, и њи разјашњавати, без даљег гласања у општеграђанским предметима”. На ово је ишао митрополит Исаија Ђаковић кад је захтевао, да буду на Угарском сабору посланици народа српског „*ut invigilent juribus nostris privilegialibus*”. На четвртном заседању Сабора (30. марта – 11. априла), Милетић се изјаснио за границу Војводине у Бачкој која је искључивала Аду, Сенту, Стару Кањижу и Мартонош. Претпостављамо да је био и међу оним посланицима који су захтевали да у Војводину не уђу Берексово, Мехала, Тамишград, Сент Ђурађ, Омор и Брешиће. Заједно са још осам посланика изјашњавао се одлучно за оне границе Војводине „у којима је наш народ барем у релативној већини”. На истом заседању укључио се у питања која су се односила на унутрашњу администрацију Војводине и залагао се за то да општине, срезови и жупаније Војводине буду једнообразне са таквим установама у Угарској и да тек са обласном скупштином у Новом Саду и са српско-војводском канцеларијом, као административним органом, почну измене у корист Војводине. У питању избора војводе Српске Војводине, на шестој седници (1–13. априла) Милетић је остао у мањини сматрајући да војводу требају бирати сви грађани Војводине, а не само Срби. „Пред светом и Европом, осрамотили би се – говорио је Милетић – кад би друге искључили, и свет би могао и друга захтевања наша ђутуре осудити, држећи их за поред истог духа искључивости и неправедљивости.” У дефинисању тачке која се односила на развојачење Војне границе, Милетић је успешно интервенисао и то тако, што је прва реч „ако”, замењена са „кад”, чиме је предлог већине на Сабору добио нешто другачију политичку тежину. Говорећи о припадности Срема ишчекиваној Војводини, Милетић је истакао да није за „мешовито” законодавство како је предвиђено и реализовано мишљењем

већине, сматрајући да се тиме иде ка уништењу политичког јединства Војводине. Упркос бројним примедбама и полемикама са Ђорђе Стојаковићем, Милетић се сложио са већином прихваћених закључака на Благовештенском сабору, сложио се и са мишљењем Манојловића и Милутиновића о компетенцијама патријарха које би се односиле на сазивање новог Сабора, односно продужење истог и предложио да се пошаљу српске депутације на Угарски и Хрватски сабор чије је заседање било у току. На последњем, дванаестом саборском заседању (8–20. априла), после читања репрезентације којом је тражено да се Сабор продужи, понудио је текст представке цару, али она није прихваћена због примедбе царског комесара, генерала Филиповића, да се о државноправном положају Војне границе не сме већати. Филиповићева беседа није означила дефинитивни епилог рада Благовештенског сабора, али то је учињено коначно на седницама министарског савета у Бечу следеће године.

У првој тачки Бечкеречког програма странке Милетићевих народњака, која се заснивала на предлогу мађарских политичких представника из 1867. и 1868, унет је захтев који се односио на питање Српске Војводине. Српски заступници који су на Угарском сабору требали бранити принципе српског либерално-демократског национализма имали су пред собом задатак да мађарску власт „непрестално изазивају” да „или на односу закључења од године 1861. предлог учини, или нов конгрес сазове, да према поменутиим околностима нов предлог сачини и поднесе”. У другом делу програма поновљен је овај захтев навођењем оних државних фактора од којих се очекивала позитивна одлука: „Захтевати од престола, владе и сабора, да се закључења српског конгреса (Благовештенског сабора – Д. М.) од године 1861. било иницијативом сабора или српских заступника, у претрес узму.” Кључне саставнице мађарско-српских преговора који су вођени до 1867. нашле су своје место и у Бечкеречком програму. У њему се наводи и следеће: „...да се колективне муниципије по народности, по мери географских, комуникацијских и административних обзира заокруже... да се обзир на народност узме и престројење виших судских и политичких власти ... да се и на сабору (Угарском сабору – Д. М.) призна равноправност разних језика и да се горња кућа има с погледом на представништво разних народа у њој преустројити... да се призна ограничено уједињење сваког народа у Угарској за просветне цели, са правом аутономије у обзир устројења, уређења и управе и са правом пореза на то, ово последње у сутицају са државном власти... да се признањем заставе и грба разних народа призна и спољашњи знак и значај сваке народности”. Иако Српска Војводина овде није изричито наглашена, па чак ни споменута као административ-

на нити као федерална јединица, из свега изнетог се јасно види да се на њу мисли и ка њеном васкрснућу упорно тежи. За Српску Војвину пронашло се место и у другом програму српских либерала. 1872. године и то у оној одредници која води рачуна о закључцима донетим на Сабору, једанаест година раније. Ове закључке ваљало је у форми краљевских пропозиција/предлога изнети пред Угарски сабор и тако их коначно уставним начином потврдити. Могућност извесног одступања српске стране од идеала Српске Војводине није за Милетића никада била искључена, ако би се за то стекли одговарајући услови. С тим у вези стоји следеће: „Што се наших интереса тиче, ту стоји на првом месту да добијемо земљиште на ком се као посебина кретати можемо. Карловачки сабор наш од год.1861. изреко је шта народ у овом погледу жели. Он је искао земљиште за Српску Војвину. Може бити, да би сад у том погледу шта и преиначити ваљало, али, то се само посредством народних заступника учинити може.” Измену суштине националног програма, оличених у идеји Војводине у угарској, могуће је извести чак и без новог српског Сабора, али уз поштовање принципа „арондовања у особним муниципима”. Све ове алтернативе Војводини као једној федералној јединици или као „српској држави у мађарској држави” кретале су се од заокружења жупанија на националном принципу до устројења сличних „особених диштрикта”. При том је Милетић увек давао предност стварању нових жупанија, јер је то изгледало као најприхватљивије за српску, а најбезболније за мађарску страну. Другачија, жупанијским границама скривена Војводина, представљана као најприроднији начин решења српско-мађарског политичког несагласја и тек као једна промена у административном уређењу Угарске. Милетићев захтев за ревизијом закона о народностима из 1868. и савезништво са другим немађарским народима Угарске, остао је пратећи елемент изнетих бечкеречких принципа у свакодневној политици и у јавности. На Угарском сабору, на којем је иступао као посланик од 1865. Милетић је упорно настојао да оживотвори идеју о Српској Војводини као политички прихватљивом решењу и за мађарску и за српску страну. То се нарочито јасно може запазити 1868, дакле после склапања Аустро-угарске Нагодбе. Сматрајући неприхватљивим текст адресе коју је Угарски сабор наменио владару, а у коме о националном питању није било ни речи, Милетић је подсећао (1868) и на жеље Благовештенског сабора и на принцип да би и немађарски становници Угарске требали бити третирани као равноправни грађани земље.

Милетићева спремност на сарадњу и његова истрајност и стрпљење често нису наилазили на разумевање у српској средини. После свих жртава и разарања 1848/49. изгледало је немогуће постићи споразум такве врсте.

О томе постоји много примера. Један од њих се односи и на знаменитог Србина, дворског саветника, Ђорђа Стојаковића, предводника већинске струје на Благовештенском сабору, који је одлучно пред Милетићем и Политом одбацивао све симпатије према Мађарима. Управо на основу Милетићевог сећања из 1861. остало је забележено како је овај истакнути српски јуриста и говорник напомињао следеће: „Не познајете ви мађарски народ, који је аристократичан, охол, властољубив и који друге народе и народности не трпи уза се: наши су стари много препатили од њих и није им заман жаока у срцу остала.” С друге стране Светозар Милетић и његови истомишљеници и саборци веровали су да су околности из 60-их година 19. века битно другачије од оних из времена рата и револуције и да су Србима у Угарској природни политички савезник мађарски либерали, а не бечки конзервативци. У том уверењу учвршћивали су га мађарски политичари либерално-демократске провенијенције, као и политичари из Кнежевине Србије који су пре нагодбе из 1868. с њима долазили у контакт и обављали политичке разговоре који су се директно односили на положај Срба у Угарској и на прижељкивану српско-мађарску сарадњу. Од мађарских либералних политичара који су далекосежно утицали на формирање новог либерално-демократског правца у српској политици у Угарској, вредно је издвојити најпре вођу мађарске револуције и онда најзначајнијег борца против идеје и пројекта Српске Војводине у Хабсбуршкој монархији, а то је Лајош Кошут. Он је у делимично противречном нацрту, који је коначну форму добио десет година после Револуције, наговестио могућности за решење националног питања у Угарској које би одговарало и Мађарима и Србима и тиме директно било у функцији њихове дугорочне политичке сарадње. За Србе је допуштао могућност стварања Српске Војводине у Угарској, али тек као последњег средства за придобијање, у борби против Беча. Уколико је сарадња могућа и без испуњавања овог услова – томе је био склонији с тим да се Србима у Угарској осигура бирање војводе, независност српске православне цркве, слободан избор патријарха, самоуправа у оквиру општина и жупаније, коришћење српског језика на свим државним инстанцама. Кошут је о томе разговарао и са кнезом Михаилом Обреновићем уочи Италијанског рата 1859. Етвеш, Андраши и Подманички су такође представницима Кнежевине Србије, Гарашанину и Крстићу, нудили сарадњу на сличним основама. Они су, наиме, нудили у марту 1861. арондирање угарских жупанија према националном принципу. Крајем априла 1861. Етвеш и Деак су представнику српске владе, Николи Крстићу обећавали равноправност српског и мађарског народа у Угарској, али без могућности обнове било какве Српске Војводине. Тачније,

арондирање нису искључивали, али су се фокусирали на арондирање срезова у Бачкој и Банату. И Антал Ченгери је тада изражавао спремност да се српско-мађарска сарадња конкретизује и то тако што ће се српски крајеви у Угарској објединити у посебно окружје. Лајош Кошут је Николи Крстићу маја 1861. нудио заокруживање срезова према етничком принципу и издвајао могућност укупњавања истих у кикиндско окружје. Ласло Хуњади је отишао корак даље и у децембру 1861. као повереник Ђуле Андрашија, нудио српској влади формирање нове Војводине – на простору Војне границе. А то је значило да би она требала обухватити Илирско-банатски, Немачко-банатски и Петроварадински граничарски пук, Шајкашки батаљон и Срем, а од некадашње Војводине само оне јужне срезове, који се делом граниче са онима које треба образовати, а делом пак оне које стварно насељавају Срби. Из ових срезова би се могле образовати три до четири жупаније које би имале велику самоуправу. У суштини, Србима би се признавало све што су имали ердељски Саси, имали би свој сабор, универзитет, свог војводу. Предлози мађарске емиграције влади Србије ређали су се и 1863... Тир, Коморони и Чаки су обећавали „пуну аутономију”, али под условом очувања територијалне целокупности Угарске. Андраши је, јула 1866. опет преко Хуњадија, обећавао кнезу Михаилу да ће се Угарска преуредити тако да ће Срби у њој имати заокружење жупанија у којима ће бити већина и да ће управа у тим жупанијама бити регулисана уз узимање у обзир српских привилегија.

О свему томе је Милетић знао довољно и на тим основама је у великој мери и спремио политички програм Српске народне слободоумне странке, после аустро-угарске и хрватско-угарске нагодбе и после Закона о народностима, када је постало јасно да ништа од обећаваног, чуђеног и договораног неће бити лако испуњено. Прецизније, споразум између Бечког двора и Угарског сабора увелико је учинио нереалним сва Милетићева очекивања да је српско-мађарски компромис на дохват руке. Аустројско-мађарски споразум био је предвидљив већ у априлу 1865. у тзв. Ускршњем чланку Ференца Деака. На њега се надовезала царева посета Будимпешти (јун 1865), па је тиме увелико спутана и реализација српско-мађарског политичког програма који је требао да дефинише Српски централни комитет образован у Новом Саду у новембру исте године. Све што је уследило касније представљало је наставак једне непоколебљиве политике који Милетић није могао битније изменити ни политичко-програмском активношћу, ни публицистичким, ни саборским ангажовањем. Ипак, у програму СНСС из 1869. и из 1872. многи мађарски либерални политичари могли су се препознати.

На Угарском сабору, Светозар Милетић и његови народњаци су доследно настојали да оживотворе идеју... политичког договора српског и мађарског народа у Угарској, истичући упорно да је он једино могућ уз одбацивање идеје о само једном, мађарском политичком народу у Угарској, уз уважавање права немађарских народа, уз одговарајућу измену 44. законског члана о народностима, уз уважавање српског захтева за одговарајућим степеном аутономије. Преуређење Угарске на принципима дуалистичког федерализма, или макар административна реорганизација, која ће узети у обзир равноправност народа Угарске у оквиру жупанијских граница изгледала је као најправичније, најсолидније и дугорочно посматрано најстабилније решење. Различита гледишта у односу на Источно питање и право српског народа на национално ослобођење и државно уједињење изван граница Хабсбуршке монархије, објективно су компликовали и отежавали постизање договора. Мађарска политика после 1873. све више је исказивала адимилаторске тенденције у односу на немађарске народе у Угарској, а у односу на Светозара Милетића, као првака пречанских Срба, примењивала је нелегитимне, недемократске и нецивизацијске методе. У време Велике источне кризе и српско-турских ратова 1876–1878. учињен је од стране мађарске владе коначан, одлучујући искорак у односу на Милетића и то у покушају његове дефинитивне политичке и физичке ликвидације. Осуђујући га због велеиздаје, која се није могла доказати, дефинитивно је потискивана и гушена нада угарских Срба да им од мађарских власти не прети озбиљна опасност. Они пречански Срби који су и после тога остали на страни мађарских властодржаца нису дубоко у себи веровали у могућност српско-мађарског друштвеног живота. Нису их као такве, чак поштовали ни Срби, а ни Мађари, чак и онда, када су били спремни да из државних фондова материјално вреднују њихове услуге и њихово додворништво.

У Светозару Милетићу мађарски либерали у Угарској имали су присталицу и савезника све до доношења закона о народностима, а после тога човека који је искрено, отворено и беспошtedно ставио све своје расположиве снаге у службу очувања националне самосвојности и националног опстанка свог народа. Средства којима се служио у тој борби увек су била парламентарна, демократска и изведена из политичке, интелектуалне и филозофске баштине европске грађанске револуције.

Идеје Лајоша Кошута о сарадњи подунавских и балканских народа

Неуспех централизма и неоапсолутизма у Хабзбуршкој монархији, постао је уочљив оног тренутка, када је историја на дневни ред поставила поново она питања, која су већ 1848. била актуелна, а нису била решена ни 1849. Током '50-их година Аустрија је на унутрашњем плану преживела неколико озбиљних криза (неуспех пацификације Мађарске, економска криза из 1857, финансијски крах итд.) Унутрашњим проблемима придошли су и неуспеси на спољном плану. На пример Хабзбуршко Царство је неславно прошло у Кримском рату (1853–1856), када је остало неутрално и тиме оставило на цедилу свог дојучерашњег савезника и помагача Русију. После овог Монархија се на међународном плану изоловала. Догодило се то баш онда, када су тензије (било друштвеног, било национално-политичког карактера) јачале широм Европе. Превирања су започела у Русији, па су се наставиле на Балкану, у Италији и у самој Хабзбуршкој држави. Заправо и није било значајног питања у тадашњој Европи, које на неки начин није било повезано са Аустријом. Решавање талијанског, немачког, пољског и мађарског питања је било уско повезано са способношћу преживљавања и опстанка Аустрије, као велике силе, што је у највећој мери било условљено њеним геополитичким положајем, као важног фактора у равнотежи европских сила.

За време Кримског рата, емиграција је први пут после неуспеле револуције, на темељу поука, настојала да се на страни и уз помоћ западних савезника укључи у „европско преуређење”. Док су народи Монархије, а посебно мађарске били под притиском војне и цивилне бирократске управе неоапсолутистичког система, дотле је мађарска емиграција на челу са Лајошем Кошутом, грофом Ласлом Телекијем и Ђерђом Клапком израдили далекосежне планове за ослобођење и преуређење Мађарске. На почетку

свог деловања прво су настојали да за своје планове везане за Мађарску обезбеде западну (пре свега француску и енглеску) подршку. То је уједно био и главни интерес политике емиграције. Током '50-их и почетком '60-их година мађарска емиграција је својим деловањем у много чему успела отежати, а у неким случајевима чак и онемогућити деловање хабзбуршке дипломатије на међународној сцени.

Крајем '50-их година Аустрија је изгубила већи део својих талијанских провинција. После тога је и владару и водећим круговима Хабзбуршког Царства постало јасно, да се нешто мора предузети, да би се држава сачувала. То је било преко потребно, јер је у то време на дневни ред стигло и немачко питање, а на прагу је било отварање и мађарског, као уопште и решавање националног питања у европским оквирима. Стабилизација царства је међутим преко била потребна. По мађарским политичарима и теоретичарима стабилност Хабзбуршког Царства је пре свега зависила од повољног решавања мађарског питања, односно решавања статуса Мађарске унутар Монархије. Питање је било само то, да се то с ким се може постићи. Развој догађаја је ујурбавало меродавне политичке кругове у решавању поменутих питања. Од слома револуције и рата за ослобођење, 1860. године се од 1848. по први пут су била организована широм Мађарске, сећања на револуционарне дане и догађаје. Револт против постојећег режима је била општа појава у земљи и нека збивања су указивала чак и на могућност избијања нових револуционарних покрета.

Владајући кругови су преговоре о решавању статуса Мађарске започели са мађарским конзервативцима, аристократама блиским двору (грофови Антал Сечен, Ђерђ Апоњи, Ђерђ Мајлат и др.). Резултат преговора и сарадње двора са мађарским магнатима и аристократије осталих крајева царства је било доношење Октобарске дипломе (20. октобра) 1860. Са тим документом уставног карактера су желели решити односе између покрајина и земаља Хабзбуршког Царства. Овај акт је у себи носио истовремено уставне, апсолутистичке, федералистичке и централистичке црте. У исто време он је из видокруга изоставио трајне тековине револуције и желео је повратити стање од пре 1848. Мађарска би и даље остала у подређеном положају у царству. Диплома на крају крајева никога није задовољила и цар Фрања Јосиф ју је убрзо повукао. Владар је међутим врло брзо, тј. већ 26. фебруара 1861. објавио нови документ под називом Фебруарски патент, који је у потпуности предвиђао централизацију царства.

Револт против овог државноправног акта у Мађарској је био буран. Док су за време Октобарске дипломе јавна гласила писала умереније критике, дотле су после појаве Фебруарског патента, новине све оштрије

писале. Владар је на крају био приморан да је повуче и сазове мађарски Сабор.

На Сабору, који се састао почетком априла 1861. су се појавиле оне идеје, на основу којих је после неколико година настала Аустро-угарска Нагодба. Сабор је радио у духу 1848. и одлучио је, да од владара затражи решење статуса Мађарске у адреси, коју је саставио Ференц Деак. Адреса је за Мађарску тражила самосталност у оквиру Хабзбуршке монархије, чији би гаранти били парламент и њему одговорна влада. Адреса је међутим поред овакве самосталности предвиђала и одређене заједничке послове са другом половином царства. Међу њих би спадале спољна политика, војска и заједничке финансије. Фрања Јосиф и његова околина су у то време захтеве формулисале у адреси сматрали претераним и парламент је августа 1861. био распуштен.

Док су одређени политички кругови будућност Мађарске замишљали у оквиру Хабзбуршке монархије, дотле је мађарска емиграција на челу са Лајошем Кошутом желела постићи отцепљење Мађарске од Аустрије. То су сматрали изводљивим на тај начин, ако би се Мађари повезали са суседним народима (чији су сународници мањим или већим делом живели у Мађарској) и њиховим државама, које су полако ступале на пут независности. Тек на тај начин уједињени би се могли одупрети Аустрији.

Лајош Кошут је већ почетком '50-их година био убеђен, да ће Аустрија изгубити своје покрајине у Италији и да ће је Пруска истиснути из процеса немачког уједињења. Из ових Кошутових виђења је произишло и његово убеђење, да би се после истиснућа из Немачке, Аустрија ради одштете могла окренути према Балкану. Кошут је био начисто и с тим, да за Мађарску опасност представља и руска експанзија, која је уједно била – по њему – опасна и за мале балканске народе, који су се постепено ослобађали од турског јарма.

Кошут је у емиграцији ревидирао своја виђења на национално питање у односу на предреволуционарно време. У новоуређеној, слободној и независној Мађарској је народностима предвиђао широка права, која су се још могла ускладити са идејом јединства земаља круне Светог Стефана. Сматрао је, да Мађарска једино онда може постати слободна и може да окупи околне народе око себе, ако се национално питање унутар земље реши на добробит свих.

Још је у Турској 1851. написао свој Китахијски уставни нацрт, који се бавио пре свега унутрашњим уређењем Мађарске, на бази народног суверенитета, колективне самоуправе народности и државне организације на принципу самоуправе појединих мањих управних целина (локална

самоуправа), уз устав, парламент и њему одговорне владе. Овај свој нацрт је Кошут преправљао и допуњавао све до 1859. када је он добио своју коначну форму.

Кошут је народностима у свом уставном нацрту предвиђао право на удруживање, коришћење свог језика, изградњу сопствене школске мреже, тј. предвиђао је вертикалну друштвену организацију. Тако нпр. ако је нека од народности у једној општини или жупанији била у већини, онда би језик дотичне народности обавезно постао службени поред мађарског. У случају да једна или пак више народности буду у мањини у одређеној општини или жупанији, онда би о увођењу њиховог језика, као службеног, одлучивала та локална самоуправа. Без обзира на статус језика у одређеној територијалној организацији локалне самоуправе, свака народност би имала право да у комуникацији са државним органима, све до владе и парламента користи свој језик. Кошут је у свом уставном нацрту предвидео и то, да у случају захтева одређене народности за сопствени школски систем, онда би се на државном трошку организовала школска мрежа за ту народност, од основне школе све до универзитета.

Кошут је у свом уставном нацрту предвидео и то, да се посланици доњег дома парламента бирају на основу општег права гласа, док би у горњи дом, којег је он називао сенатом, улазили представници жупанија, на основу кључа, чиме би била обезбеђена права народности у законодавном телу земље. Као важни елемент вертикалног друштвеног устројства народности, Кошут је предвидео и избор господара, војводе итд. као поглавара одређене националне заједнице.

Кошут је поред тзв. персоналне, или културалне аутономије за одређене народности (која није била везана за територију) предвиђао је и могућност територијалне аутономије за народности. У случају Хрвата (које је држао историјским народом) размишљао је у најширој аутономији, чак и до могућности отцепљења од Мађарске, с тим да би у том случају и даље требали остати савезнички односи између две земље. У нацрту је посветио пажњу и Ердељу (Трансилванији). Када је писао свој уставни акт ову територију је још држао делом Мађарске, с образложењем, да посебна ердељска нација не постоји, али је предвиђао потпуну персоналну аутономију за тамошње народе, као што су то били Саси, Секељи (Сикуље) и Румуни.

У односу на неодлучност по питању Ердеља, Кошут је показао још већу неодлучност у свом уставном нацрту, када се радило о Србима. Иако је још увек стајао на тлу територијалног интегритета Мађарске и Србима је био вољан дати територијалну аутономију. Српско Војводство, које је настало после слома револуције није признавао, пошто у њему Срби нису

били у већини, али је сматрао могућим да се српска аутономна област оформи на једној мањој територији, на којој би Срби били у апсолутној већини. У одређивању граница те области, међутим био је контроверзан. У нацрту је поменуо само толико, да би та област могла бити оформљена из оних насеља Бачке, Баната и Војне границе, у којима су Срби представљали већину.

Кошутов уставни нацрт мађарска емиграција и део западних политичких кругова је добро прихватила. Примедаба је било само око одређивања статуса Срба.

Чланови мађарске емиграције током '50-их година поред објављивања разних теоретских дела о сарадњи народа у Подунављу, односно средњој Европи у духу либерализма, покушали су и у пракси остварити своје идеје. Ту још морамо нагласити и то, да је гроф Ласло Телеки још у мају 1849. у свом писму Лајошу Кошуту изнео своју идеју о стварању једне конфедерације од Балтика до Јадрана. Генерал Ђерђ Клапка – истина већ у емиграцији – је слично размишљао у свом делу објављеном (*Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis ende Juli 1855*) 1855. у којем је истицао потребу сарадње Мађара, Румуна, Пољака, Немаца, Талијана и Срба у циљу рушења Хабзбуршке монархије. У књизи Клапке су се већ појавили контури Дунавске конфедерације.

Са талијанским ратом из 1859. заједно се покренула и мађарска емиграција. Основан је мађарски национални директоријум, који је служио за неку врсту емигрантске владе. Чланови су му били Лајош Кошут (председник), гроф Ласло Телеки и генерал Ђерђ Клапка. Поред Директоријума основана је и Мађарска легија, која се са Гарибалдијевим трупама заједно по плановима требала појавити на Балкану. У циљу ширења даље сарадње, Клапка се успео договорити о заједничкој акцији са румунским кнезом Александром Јоном Кузом, а Кошут са француским царем Наполеоном 3. и српским кнезом Михаилом Обреновићем. Важно је још истаћи, да је Кошут преко свог посланог Јаноша Лудвига, ради популаризације својих идеја, одржавао интензивне везе са кнезом Михаилом после 1860, када је овај поново постао кнез. То је било потребно због тога, како би српског кнеза придобио за реализацију идеје о подунавској конфедерацији, а било је то потребно и због тога што је од кнеза очекивао да утиче на јужноугарске Србе, како би ови после будућег преуређења, постали лојални грађани мађарске државе.

У једно време, после завршетка неуспешних преговора између хабзбуршког двора и мађарских конзервативних кругова, те после распуштања мађарског сабора, накратко је изгледало да ће се идеје мађарске емиграци-

је о преуређењу Подунавске регије и остварити. До тога међутим није дошло, пошто се ситуација убрзо променила. Насупрот томе до 1862. године Лајош Кошут је завршио свој план о Дунавској конфедерацији. Он је запрavo само допунио и објединио већ постојеће идеје на ову тему. Свој план је ставио на располагање једном талијанском дипломати, Антонију Канинију, да га овај искористи у својим преговорима са челницима балканских држава. У исто време Кошутов саборац у емиграцији Игнац Хелфи је без његовог знања план објавио у миланском листу L'Alleanza 18. маја 1862. године.

Овај Кошутов план је био надоградња оног првог, с тим да је у њему превагу имала спољна политика, односно обрађивао је однос будуће независне Мађарске са настајућим државама околних народа у Подунављу и на Балкану. Кошут је првобитно овај план наменио само као платформу у преговорима са вођама подунавских и балканских народа и био је вољан да га и даље допуњава. Тек после тога га је хтео објавити, али га је Игнац Хелфи у томе предухитрио.

План Дунавске конфедерације је предвиђао ступање у савез држава Румуније, Хрватске и Мађарске. Уколико би се решавање Источног питања завршило са независношћу Србије, сматрао је пожељним да конфедерацији приступи и она. Кошут је Србију упоредио са Пијемонтом, јер је сматрао да она у уједињењу јужних Словена може одиграти исту улогу, као Пијемонт у уједињењу Талијана. У случају Ердеља, у односу на свој први документ је отишао даље, јер је у овом другом већ предвиђао и ту могућност, да Ердељ постане чланица Дунавске конфедерације, као независна држава. Будуће независне државе би се самовољно удружиле у конфедерацију, при чему би у потпуности сачувале своју сувереност. Своје унутрашње послове као нпр. законодавство, судство, државна управа итд. и даље би водили самостално. Међу заједничке послове би спадали војска, спољна политика, дипломатска представништва, царине, финансије, одржавање главних саобраћајница, мере. Државе чланице би у заједничким питањима одлучивале консензусом. Кошут је у односу на заједничке послове признавао одређене разлике, које су произилазиле из специфичности односа унутар појединих држава чланица. Лајош Кошут је по уверењу био републиканац, али је због тренутне међународне ситуације у државама чланицама предвиђао монархије. Тако на челу конфедерације би увек стајао онај владар у чијој земљи би тренутно столовали савезни органи (савезна скупштина, савезна влада итд.). Ротација би се обављала годишње, тј. сваке године би други град (Загреб, Пешта, Букурешт, Београд и евентуално Клуж) била престоница конфедерације у којем би своје седиште имали савезни органи.

Овај Кошутов план је доживео многобројне критике, јер од дотичних нико није био задовољан с њим. Домаћим мађарским либералним круговима је он био једнак са издајом у односу на интегритет државе, јер је напустио платформу недељивости светостефанске Мађарске. У исто време народности и њихови сународници су га држали недовољним и сматрали су важнијим постизање независности својих држава, него да се поново удруже у једну државну заједницу, иако је она била савез независних држава.

Кошут је са горчином узео на знање одбацивање плана о Дунавској конфедерацији. Најтеже му је падало да је све већи део мађарске јавности одустајало од борбе за постизање независности Мађарске. Од почетка '60-их година и мађарска емиграција се почела осипати. Све више њених чланова је отишло у Америку, где су започели нови живот, а велики део емиграната се вратило у Мађарску где се укључило у политички живот земље. Насупрот овима, било је још увек и оних, који су и даље истрајали уз Кошута и идеја, које је заступао. Тако на пр. дошло је још до неких акција, као нпр. до устанка у Ердељу (1863), или пак до формирања нове легије, која је за време аустријско-пруског рата, на подстицај Бизмарка, под командом генерала Клапке, упала у Шлезију и започела са војним операцијама против аустријске војске, али резултати су изостали, јер се рат брзо зауставио.

Од краја августа 1865. почело се са припремама за сазивање новог мађарског сабора, који је са радом започео 14. децембра 1865. године. Преговори о нагодби између мађарских водећих политичких кругова и Хабзбуршког двора су започели годину дана пре отварања сабора из 1865. Априла те године у Pesti Napló-у појавио Деаков Ускршњи чланак у којем су објављени они детаљи и услови, на основу којих ће се после две године закључити Аустро-угарска Нагодба. Деакове тезе – као платформу за постизање договора са двором – су потврдили и одобрили и мађарски конзервативни кругови у свом листу Debatte у серији чланака под насловом Мајски програм у којем је већ у детаље била разрађена цела технологија Нагодбе, од заједничких послова до самог будућег уређења и статуса Мађарске унутар монархије. Лајош Кошут је у данима склапања Аустро-угарске Нагодбе (1867) је направио још један покушај како би је онемогућио. У свом чувеном чланку, који је добио популарни наслов Касандрино писмо, опомињао је свог некадашњег саборца, да не води свој народ на „брод који тоне”, јер историја ће судити дотрајалом Хабзбуршком Царству, са којим ће пропасти и Мађарска. Деака и његове другове, који су уживали подршку већег дела мађарске јавности, Кошут није могао спречити у њиховим намерама. Фебруара 1867. године Фрања Јосиф је именовано другу

мађарску одговорну владу на челу са грофом Ђулом Андрашијем, а 8. јуна исте године се у Будиму свечано крунисао за мађарског краља.

Склапањем Аустро-угарске Нагодбе се практично и завршило деловање Лајоша Кошута на међународној сцени. Тек после тога је уистину постао прави емигрант. Насупрот томе, да је већина мађарске јавности Кошутове ставове, посебно од склапања Нагодбе одбацивала, мађарски народ га је и касније посебно поштовао. Лајош Кошут се после десет година „ћутања” последњи пут пред јавност испунио за време велике источне кризе (1875–1878). Између 1876. и 1878. године се у десетак писама – која су објављена у тадашњој мађарској штампи – обратио мађарској јавности. Кошут је у тим писмима поново желео приволети свој народ на сарадњу са околним народима, како би се спречило ширење утицаја руског царизма. Насупрот томе што је већина тадашње мађарске јавности била антируски оријентисана, Кошутове идеје о сарадњи подунавских и балканских народа нису постигле жељени ефекат, јер се мађарска јавност уместо тога окренула према Турској изражавајући своје турскофилство, напустивши на почетку кризе исказиване симпатије према балканским народима. Про-аустројска штампа је Кошута поново напала, оптужујући га да поново покушава разбити Хабзбуршку државу. Време је показало, да је у односу на Ференца Деака, који је у датом тренутку, склапањем Аустро-угарске Нагодбе руководећи се реалним могућностима имао право, док је Лајош Кошут имао право у историјској перспективи, када се ради о потреби и заједничким интересима и сарадњи малих народа Југоисточне Европе.

Мађарска револуција 1956. године – виђење једног српског историчара – (1)

Имам обавезу, да вас у кратким цртама упознам са међународним приликама у време мађарских догађаја 1956. године, и да упозорим само на оно што је историјски релевантно. Ја ћу обратити пажњу само на три међународна фактора: на однос Совјетског Савеза према мађарским догађајима '56. године, на однос Сједињених Америчких Држава, и на однос Југославије према мађарским догађајима. У том тројству мислим да је историјски могуће дубље разумети природу и карактер мађарских догађаја 1956. године. Одмах и да кажем, да однос САД према мађарским догађајима није био у складу са америчким принципима спољне политике. На то упозоравају и савремени амерички истраживачи. Нешто је била флексибилнија политика према тим догађајима Совјетског Савеза и Југославије.

Сједињене Америчке Државе су водиле једну пасивну политику према догађајима '56. године у Мађарској, и сувише су биле опседнуте политиком равнотеже између два блока. Савремени амерички истраживачи и сами упозоравају, како нису могли разумети, зашто је америчка спољна политика била тако пасивна и обуздана у тренутку кад се радило о једној војној интервенцији, коју примењује Совјетски Савез према Мађарској. Оно што из тих анализа проистиче, јесте чињеница, да америчка политика жели да на један благ начин обузда совјетску политику и совјетску доминацију у источноевропским земљама, и да највише у том историјском тренутку помогне источноевропским земљама, да досегну ниво такозваног ослобођења, који је Југославија досегла 1948. године. И кад погледате однос Сједињених Америчких Држава и западних земаља према југословенским приликама 1948. године, онда видите, да Сједињене Америчке Државе подржавају само ослобођење Југославије од совјетске доминације, али не инсистирају на демократизацији земље, на изменама друштвеног система

и општих политичких прилика у земљи. И то је та финеса, која је подвођена под тезу о ослобођењу источноевропских земаља од доминације Совјетског Савеза. Дакле, не дирају у карактер система, али су историјски заинтересовани да те земље буду самосталне, да имају сувереност, онако како је Европа после Другог светског рата објективно била уређена.

Совјетски Савез је после Стаљинове смрти такође променио своју спољнополитичку доктрину. Он је напосто југословенским догађајима био принуђен да промени своје понашање према источноевропским земљама. Сматрао је у том историјском тренутку, да источноевропске земље могу изразити свој национални карактер система, који предводе и који организују. Дакле дозвољавао је да мађарски комунисти могу да кажу да су експоненти мађарског социјализма, да су експоненти Пољаци пољског социјализма, како је то прихватио стицајем прилика и силом прилика, када је реч о Југославији. Дакле, у литератури историјској се та еволуција сматра важном, јер амнестира Совјетски Савез од те апсолутне доминације, да свака од тих социјалистичких земаља мора напосто да буде подведена под ону шему коминтерновских односа, дакле диктата из једног центра итд. И ту су мађарски догађаји и мађарски комунисти и ухватили једну копчу са будућим променама и догађајима, на чијем челу ће бити.

Два су паралелна догађаја 1956. године променила укупну структуру међународних односа у Европи и свету. То су догађаји у Мађарској и истовремено светска криза. Догађаји у Мађарској су дефинитивно променили политику Совјетског Савеза само у том смислу, што су мислили, да ће свој утицај у источноевропским земљама у будуће морати да бране силом, али да се све промене, које су настале после Стаљинове смрти, могу сматрати само обичном реториком и тактичким потезима у совјетској спољној политици. Кад је реч о америчкој политици и западним земљама у контексту светске кризе, десило се по први пут, да су и западне земље, а поготово САД као водећи фактор у тој политици, сматрале, да више не постоји чак ни илузија, да би западне земље могле у спољној политици имати потпуно подударне интересе. Алузија је на врло жестоку критику САД на британску и француску војну интервенцију у Суецу. Дакле, видите, ни један од тих блокова више није чак ни у илузији имао представу да ће остати хомоген, и у таквој једној ситуацији мађарски догађаји су поступно еволуирали. Шта је бит у том смислу еволуције мађарских догађаја '56. године? Што догађаји на самом почетку не излазе из оквира реформи мађарског система. Дакле, остати у оквирима комунистичке доктрине, али довести до промена, које су пре свега имале карактер независности или блаже независности, исказивања суверености и националних осећања унутар

социјалистичког система. Ни сам Имре Нађ не иде даље у почетку од реформи мађарског система. Чак, морам да кажем, на почетку је блажи, него што је то тражио Гомолка у Пољској, јер су се догађаји у Пољској десили нешто раније. Еволуција, која ће се десити после првих студентских и интелектуалних и радничких побуна у самој Пешти, поступно ће радикализовати мађарске захтеве. Имре Нађ полако еволуира у тим захтевима, као што ће и укупни мађарски захтеви '56. године еволуирати. Они иду од тога да се политички систем и плурална страначка структура у Мађарској врати на време '45. и '46. године, дакле да се поврати грађански систем са плуралном страначком структуром, затим да совјетске трупе напусте потпуно мађарску територију, да мађарска територија има независност и сувереност онакву, какву има Југославија. На овој тези ће се некако сусрести и контраверзни ставови југословенске спољне политике. Док су догађаји у Мађарској досезали реформски ниво, југословенска спољна политика и југословенска држава била је против совјетске интервенције у Мађарској. Али оног тренутка, кад догађаји у Мађарској еволуирају, кад иду према грађанском систему, према страначком плуралном систему, према – како се то оцењивало тада – претњи, да ће се западне капиталистичке земље укључити и променити физиономију и карактер мађарског унутрашњег система и мађарске спољне политике, тада југословенска политика заузима један критичан став према догађајима у Мађарској. Дакле, не жели, да се у Мађарској промени карактер друштвеног и економског система. Тада ће имати разумевање за совјетску другу интервенцију, али и даље остати – и то је та финеса, која се мора уочити – на једној еквидистанцији од те репресивне совјетске политике, са упозоравањем, да Мађарској прети опасност од потпуне рестаурације грађанског система, што југословенски комунисти тада нису објективно – из својих интереса, не начелних интереса – могли прихватити. У том међународном контексту се одвијају мађарски догађаји, који поступно еволуирају. Западне земље, пре свега САД, преко неизјашњавања или неуплитања у мађарске догађаје, да не би повредили ту равнотежу својих односа са Совјетским Савезом, воде једну, као што рекох, пасивну политику и настоје, да радикалнија своја гледишта изразе преко пропагандних средстава. И – ја не знам, колико ви знате – амерканци су тада почели да по Европи оснивају оне радио станице Слободна Европа итд., и да преко њих врло вешто пласирају смисао и смер своје спољне политике када је реч о источноевропским земљама, односно о овом другом блоку. А да имају једну довољну дистанцу од радио станица, које су се сматрале као независне и самосталне, али су – то су подаци – биле објективно финансиране од америчке владе. И сад имате једну контрадикци-

ју. Радикалнији и критички однос према догађајима у Мађарској, који пропагира Слободна Европа, него што је то фактичка спољнополитичка доктрина Америке. На два примера се то јасно види. Када Имре Нађ у својој еволуцији иде ка рестаурацији страначког плурализма, када чак иде за тим да учини мађарску спољну политику потпуно сувереном и независном, најкритичнији према тим потезима, који објективно иду у прилог америчком поимању и схватању ситуације, најкритичнија је Слободна Европа. Јер упозорава, да Имре Нађ ипак не излази из оквира својих реформистичких идеја и утицаја. И на другом примеру, када Имре Нађ тражи једну потпуну независност Мађарске, када је он на крају већ тих својих радикалних идеја итд., када је формирао и владу, у којој седе и комунисти, али и представници грађанског политичког живота, чак неке личности, као што је Ковач из '45. и '46. године, Слободна Европа каже, зар вам се не чини, да Имре Нађ опет остаје у оквирима реформи система, јер је на функцијама министра унутрашњих послова и министра војске задржао личности, које припадају Комунистичкој Партији. Дакле, видите, како америчка политика преко Слободне Европе тежи радикалнијем разрешењу мађарске кризе, дакле на једној потпуној дистанци и у друштвеном и у спољнополитичком смислу од утицаја и улоге Совјетског Савеза. Политика Совјетског Савеза је доста осетљива према таквим превирањима на мађарској унутрашњој сцени, и она подешава свој однос у контексту тих процеса и промена у мађарској политици. Отуда ће и доћи до изражаја и та друга интервенција совјетске армије, која ће бити крвава, која ће бити врло репресивна итд., а да америчка званична политика неће уопште реаговати. Најдаље што су отишли у својој реакцији, то је анимирање Савета безбедности и Организације Уједињених нација, да се совјетска војна интервенција осуди, и ту је та америчка резолуција изгубила битку, јер ће несврстане земље, којима тада велики смисао и карактер даје југословенска политика, заузети један резервисан став према тој резолуцији. И ту је сад једно друго питање о југословенској спољној политици и несврстаној политици, које су у својим гледиштима према европским и светским догађањима изашли из тих оквира неутрализма, учинили политику несврстаних једним активним чиниоцем у спољнополитичким процесима и у УН и ван УН. Америчка политика преко свог министра спољних послова ће врло прецизно објаснити, зашто је америчка политика била пасивна према догађајима у Мађарској. Они ће употребити један термин, да нису постојале правне прилике, да САД на било који други начин интервенишу и помогну мађарском народу у том процесу ослобођења и издвајања из совјетске доминације. Међутим, критичари такве политике, чак из исте

Републиканске странке САД ће упозоравати, да се тог историјског тренутка уопште није радило о правним аспектима, већ се радило о томе, да ако је америчка политика бежала од војне помоћи и војног сукобљавања ради својих реалних политичких позиција и интереса, онда је морала да упозори Совјетски Савез, и да му наметне друге казнене мере или друге консеквенце. При том најчешће упозоравају, да је америчка политика морала да изабере алтернативу економског кажњавања Совјетског Савеза и других земаља, које су потпомагале совјетску војну интервенцију. Америчка политика се није помакла даље од те пасивне своје улоге. Они који знају даљу еволуцију америчке политике, видеће, да је она све негде до '90-их година задржала ту реалну политику чувања блоковске равнотеже, избегавања сваке војне интервенције, а да ће негде од почетка '90-их година на идеји права и слободе грађана у Европи итд. радикализовати своју спољну политику и бити спремна чак и да војно интервенише. Ми смо сами сведоци у последњем рату и последњих година једне такве еволуције америчке спољне политике. Када је реч о Југославији и њеном односу према мађарским догађајима, упозорићу још на две-три ствари. Као што сте видели, постоји једна конзистентност у југословенској спољној политици. Била је начелно против прве совјетске интервенције, у другој је преовладао тај идеолошки осећај и страх, да би Мађарска могла да склизне у рестаурацију старог капиталистичког система, тада је југословенска спољна политика била знатно резервисанија и супротстављенија радикалним унутрашњим променама у Мађарској. Међутим, и тада је, морам да кажем, и материјално и морално била на страни Мађарске. Југославија је једина земља у суседству, која је пружала гостопримство мађарским избеглицама, која их је помагала и месецима смештала у објекте, у интернате итд., чувала из својих реалних политичких интереса тешко поправљене односе са Совјетским Савезом. Онога тренутка, када су догађаји у Мађарској претили да промене карактер система, југословенска спољна политика се и сама понашала мало реалније. За југословенску спољну политику је онда било још карактеристично да су њена гледишта била наметнута и несврстаним земљама. Највеће несврстане земље, Индија итд., су такође одбиле да дају подршку америчкој резолуцији о осуди совјетске интервенције у Мађарској. Врло је занимљиво, како је то индијска политика објаснила, зашто одбија да да подршку америчкој резолуцији. Рекли су, а то је отприлике била и увелико југословенска позиција, за индијску спољну политику нису постојале јасне ствари око тога, какву политику Америка жели да примени у Источној Европи, а поготово у контексту мађарских догађаја. Сад отварамо једно друго питање: да су несврстане земље већ тада

биле опседнуте пре свега идејом суверености земаља, и из тог угла су онда и имали однос према америчкој и совјетској политици. Америчка политика ће имати разумевања према таквим ставовима несврстане политике, иако ће стално имати уверење, да та политика има више симпатије према политици Совјетског Савеза. Али то је једно друго питање...

Закључићу у овом кратком излагању, да је код ова три фактора из домена спољне политике јасно, да и америчка политика није била у духу својих традиционалних принципа, совјетска политика је отишла корак даље, јер је прихватила национални карактер друштвених система, али није могла да се сложи, да се у тим земљама промени систем у целости, да то буде капиталистички систем, и тиме је мотивисана њена интервенција. Данас можемо имати историчаре, који то олако осуђују, али се историја најбоље, најфиније може разумети, ако разумете тај контекст, у коме се, видите, јављају и америчка и совјетска, па онда и југословенска политика. Оно што је за историчара битно, да је реч о догађајима у Мађарској, који су имали своју аутентичност, али су, кад је реч о Југославији, увек на неки начин били инспирисани њеним променама насталим 1948. године. Мађарској је у том тренутку можда била најближа та југословенска опција, и унутрашња и спољнополитичка, и ту онда треба тражити разлог, зашто је Имре Нађ био заштићен од Југославије. На неки начин Југославија је била преварена од стране Совјетског Савеза, кад је реч о Имре Нађу и другим личностима, који су имали азил у југословенској амбасади, али понашање ове совјетске, просовјетске струје на челу са Јаношем Кадаром је политика, која је одговарала Совјетском Савезу, јер је чувала тај социјалистички идентитет Мађарске, и то је оно, до чега је совјетска политика после Стаљинове смрти једино могла да дође и објективно да прихвати. Ето, у том контексту мислим, да је Мађарска можда морала да прође кроз ту етапу, да то ослобођење буде поступно, али кад размишљате о историји у једној дуготрајној емпирији, онда је историја увек показивала највише смисла за поступне еволуције, а револуције су они догађаји, који су пријемчиви у једном одређеном тренутку, али револуције по правилу увек улазе врло брзо у своје било политичке, било идеолошке, било економске или друштвене кризе. То је судбина и Француске револуције, то је судбина наше револуције, и на крају крајева и те прве социјалистичке совјетске револуције. Хвала на пажњи.

Мађарска револуција 1956. године – виђење једног српског историчара – (2)

Професор Кончар је већ говорио о значају Имре Нађа у свим тим догађајима, он је био симбол тих демократских промена у Мађарској '56 године. До одређене дестабилизације дошло је већ '53. године, значи одмах након смрти Стаљина '52. године, и када је он уместо Мађаша Ракошија на место председника владе дошао '53. године, још јула месеца. На тој функцији ће остати све до априла '55. године, када ће бити не само смењен, већ и избачен из Мађарске радничке партије. У свој реформистички програм Нађ је укључио преиспитивање рада пре свега Државне безбедности. Изјаснио се за разумније инвестиције, сматрао је да Мађарска не треба да развија тешку индустрију, него да треба да постане – како је он рекао – башта Европе, форсирајући пољопривреду Мађарске. Желео је да реформе изврши у Мађарској и лаганим враћањем вишепартијског система путем оснивања тзв. Патриотског народног фронта. Међутим, у то време још увек је то стаљинистичко крило, чије је оличење био Мађаш Ракоши, било веома јако, и пре свега, војска је била та, која је подржавала и стајала иза тих његових потеза. И Мађарска радничка партија на свом пленуму '56. године се суочила са насталим променама везаним за тај чувени XX конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза, када долази до извесних промена и у самом Совјетском Савезу. Оно што је важно истаћи, то је, да су центар тог опозиционог деловања Ракошијевом режиму писци и део студентске омладине. Ти писци су били окупљени око чувеног Петефи-кружока.

Совјетски Савез је пажљиво пратио догађаје у Мађарској, и оно што је врло интересантно истаћи, да је у то време совјетски амбасадор у Будимпешти био Јуриј Андропов, и он је подносио извештаје веома трагичне садржине, осећајући, да се нешто крупно дешава у Мађарској. Наравно,

послаће у Мађарску и Михајла Суслова, да он сам провери, да ли су ти извештаји тачни. Он је сматрао, да треба драстичније се обрачунавати са писцима, који су се представљали као демократска снага у мађарском друштву. Наравно, он је покушавао и да утиче на промену одређеног става Ракошијевог према догађајима, и према збивањима у Мађарској, међутим Ракоши и даље остаје на тој тврдој линији. Суслов је тада сматрао, да не треба жртвовати Ракошија у тим догађајима и тим временима, јер би то био, како је он рекао, велики поклон Американцима. Међутим, на пленуму Централног комитета радничке партије јула '56. године смењен је са свих тих партијских функција Мађаш Ракоши. Признате су одређене грешке, и почело се са хваљењем југословенског пута изградње социјализма. На место генералног секретара дошао је Ерне Гере. Предосећајући, да се у Мађарској нешто важно спрема, Хрушчов и Броз од лета до јесени '56. године су се често сусретали, и то је још увек остала непознаница у историографији, о чему су се они ту договарали. Несумњиво, да је то знатно утицало на догађаје у Мађарској. Интересантно је истаћи, да су у септембру и октобру, значи непосредно пред догађаје у Мађарској, они чак 17 дана били заједно на Брионима. Наравно, док се не отворе и совјетски архиви, и руски архиви, ми нећемо знати о чему су се они договарали, али ћемо видети касније, какав су став заузели према догађајима. Посебна важност у успостављању боље сарадње између Југославије и Мађарске дата је на поновној сахрани Ласла Рајка – он је био жртва титоистичке завере у Мађарској 1948–49. године. И није случајно, да се баш 6. октобра 1956. године извршила та поновна сахрана Ласла Рајка. Наравно, на тој сахрани се постављало питање, ко је крив за његову смрт, и дошло се до закључка, да је он жртва стаљинистичког режима у Мађарској, који је успостављен после Другог светског рата. Оно што је важно истаћи, да су већ 12. октобра '56. године Југославија и Мађарска подигле своје односе на дипломатски ранг и успостављене су амбасаде и у Београду и у Будимпешти.

Револуционарно расположење код мађарског народа је све више расло, а 13. октобра '56. године Имре Нађ је поново враћен у партију. У то време писци одржавају своју скупштину. Поред многих захтева истиче се, да 15. март, као датум устанка против Аустрије, постане национални празник. Јављају се и многи политички захтеви. Мађаш Ракоши, осетивши, да народно незадовољство расте, наводно због болести се повукао и отишао у Совјетски Савез. Студенти техничког факултета у Сегедину, 22. октобра '56. године изнели су своје револуционарне захтеве у 16 тачака, у којима се између осталог тражило, да Имре Нађ преузме вођство државе, радикалну промену привредне политике, враћање Кошутовог грба, као др-

жавног симбола, повлачење совјетских трупа из Мађарске итд. За сутрадан, у уторак, 23. октобра, у Будимпешти су заказане велике демонстрације. Мада је 23. октобра донета забрана политичких демонстрација, окупљања, више нико ове забране није поштовао. На Будимпештанске улице изашло је око 200 хиљада људи, демонстранти су у почетку износили своје мање радикалне захтеве. Они су се односили на доношење нових привредних планова, који ће водити рачуна о повећању животног стандарда становништва, увођење радничког самоуправљања, мађарско-совјетско пријатељство на принципима равноправности, увођење демократије, на челу, наравно, са Имре Нађом. Међутим, треба истаћи, да су се тог првог дана већ појавиле и антисовјетске пароле, са мађарске тробојке скинут је грб, који је у многоне подсећао на совјетски, а појавиле су се и неке пароле из времена Миклоша Хортија. Радикалније захтеве упутили су и студенти, тражили су, наравно, да совјети напусте мађарску територију, да се ново партијско руководство изабере тајним гласањем, да се одржи јавно суђење Михаљу Фаркашу, министру полиције, да се спроведу вишепартијски избори, и да се одмах уклони Стаљинов споменик, као симбол једног тоталитарног режима, што је и учињено тог истог дана увече у 21 час и 30 минута. Президијум ЦККПС Совјетског Савеза, наравно, разматрао је хитно, на својој седници догађаје у Мађарској у касним вечерњим сатима 23. октобра. Сагласно се са предлогом Хрушчова, да се у циљу заштите социјализма на будимпештанске улице изведе совјетска војска и тенкови. Исте ноћи они су запосели најзначајније објекте у граду. Овај совјетски корак посебно је изиритирао демонстранте, и још више пробудио национална осећања и патриотизам. Догађања се нису могла контролисати, и отпочели су и обостране чарке између војске и демонстраната. Дошло је и до употребе оружја, и пале су и прве жртве са обе стране. Уље на ватру долио је и говор Ернеа Гереа путем радија, који се управо вратио из Југославије, оценивши демонстрације, као непријатељску и контрареволуционарну провокацију. Демонстранти окупљени око мађарског парламента захтевали су, да им се обрати Имре Нађ. Интересантно је истаћи, да је он наступао веома опрезно у погледу појединих револуционарних захтева демонстраната, позивајући пре свега њих на мир, разум, и да ће се Мађарска радничка партија обновити, да ће влада размотрити све захтеве демонстраната, али оваквим умирујућим говором револуционари нису били задовољни. И поред хаотичног стања у граду централно руководство Мађарске радничке партије одржало је свој састанак, где је за председника владе постављен Имре Нађ, али је Гере и даље остао генерални секретар партије све до 25. октобра, када на то место долази Јанос Кадар. Сут-

радан је нова влада прогласила ванредно стање, увела полицијски час, позвала на мир, и чак тражила, да се устаници предају, уз обећање, да им се неће судити. И поред тога, што су у влади била двојица универзитетских професора, филозоф Ђерђ Лукач и познати неуролог Антал Бабинч, а на челу Државне безбедности дошао Ференц Мишић, који је непосредно пре постављења био именован за амбасадора у Београду, са задатком, да реорганизује ову службу, демонстранти су од Нађа захтевали радикалније промене.

Незадовољство је све више расло, и из Будимпеште се то расположење проширило и на остале мађарске градове. Устаници су почели на разне начине да се наоружавају, а велику наду полагали су и у помоћ са Запада, наравно посебно из САД-а. Од 24. октобра отпочео је драстичан обрачун устаника, пре свега са припадницима Службе државне безбедности, који у многим случајевима попримају облике линча. Целокупни систем тих дана у Мађарској се распадао, руководство Мађарске радничке партије покушавало је појединим мерама да смањи радничко незадовољство, јер је и у фабрикама отпочео обрачун са руководиоцима који су били привржени Ракошију. У то време су почели да се формирају раднички савети, разни комитети, који су такође постављали различите захтеве. Мађарска радничка партија доживљавала је тешке тренутке и тешка искушења, готово да се била распала. Тада је донета одлука, да се формира нова партија под називом Мађарска социјалистичка радничка партија. Када су 30. октобра улични сукоби и пушкарања престали, Нађ је објавио промену владе, Јанош Кадар и Геза Лошонци постали су државни секретари, а створен је и ужи кабинет у који су ушли још Золтан Тилди, Бела Ковач и Ференц Ердељи. Истога дана објављено је да је постигнут договор, да се у Мађарску врати вишепартијски систем са оним партијама, које су деловале после рата. Међутим, поред ових партија појавиле су се и нове, посебно оне које су имале изразито католичко обележје, а нарочиту улогу треба да одигра Католичка народна партија. Ове партије су у револуционарним догађајима '56. године велику наду полагале у кардинала Миндсентију, који је после седмогодишњег кућног притвора пуштен на слободу. Веровали су, да једино он својим везама може утицати на САД да се умешају у мађарске догађаје и помогну да Мађарска поново постане краљевина. Чак је истицан и захтев, да он постане председник мађарске владе.

Нађ је 30. октобра путем радија обавестио грађанство, да ће се на позив владе совјетски тенкови повући са будимпештанских улица, што је и учињено, али су се међу становништвом шириле вести, да се совјети групишу на граници према Мађарској, и да се пре свега, те снаге налазе у Румунији.

Под притиском револуционарних збивања Нађ је већ првог новембра објавио, да Мађарска иступа из Варшавског пакта, да се проглашава неутралност, и затражена је међународна гаранција таквог статуса од стране Уједињених нација. Он је 2. новембра формирао нову владу.

Уочивши промене у совјетској политици и израженију жељу за војном интервенцијом – а све је то везано за совјетску кризу, када су се амерканци и совјети договорили, да неће интервенисати Руси у суецкој кризи, а Американци у мађарској кризи – Јанош Кадар напушта владу и Будимпешту. Отишао је у Солнок, заједно са својим истомишљеницима. Напустивши Нађеву владу и формирајући нову, Кадар је изјавио, да је Нађа напустио, јер он није успео да заустави контрареволуцију, како је он тада говорио. А оно што је још важније, да је он тражио совјетску војну интервенцију у Мађарској. И на одређени начин дао је совјетима, да легитимно изврше војну акцију у Мађарској. У то време Нађ је затражио азил у југословенској амбасади у Будимпешти, где се и склонио, након што су 4. новембра ујутру совјетске трупе отпочеле напад на устанике, и већ истога дана потпуно сломиле њихов отпор, мада је спорадичних борби било све до половине децембра. Док су совјетске трупе „гушиле контрареволуцију”, Кадар је преко радија Солнока и Москве упутио проглас народу, у коме је истакао, да је формирана нова, Револуционарна радничко-сељачка влада под његовим председништвом. У донетој декларацији прокламовала се потреба бржег и значајнијег подизања животног стандарда, ревизија петогодишњег плана, обећао је ликвидирање бирократије и демократизацију друштва. Предвиђено је унапређење пољопривреде, укидање обавезног откупа пољопривредних производа, као и демократски избори.

Наравно, за догађаје у јесен '56. године главни кривци нађени су у погрешној политици, који су водили Ракоши и Герс. Најављен је и нови мађарски пут у социјализам, који неће бити ни југословенски, ни пољски, али који ће користити њихова искуства. Истога дана у америчку амбасаду склонио се кардинал Миндсенти, који је у њој провео пуних 15 година. Он ће посебним споразумима између Ватикана и мађарске владе '71-ве године напустити земљу и отићи у Беч, где је умро '74-те године. Сасвим другачију судбину доживео је Имре Нађ. Он је 22. новембра '56-те године напустио југословенску амбасаду уз гаранцију да ће му се омогућити, да оде у неку другу државу. Међутим, приликом њеног напуштања, совјети су га ухапсили. На смрт је осуђен јуна 1958. године.

Рекао сам, да о улози Југославије у мађарским догађајима 1956. године и њеном односу према совјетској војној интервенцији, а посебно према

Имреу Нађу историографија још није дала коначне и експлицитне одговоре. Међутим, веома је индикативно једно сачувано писмо Хрушчова Јосипу Брозу, које је стигло сутрадан, после угушења револуције 5. новембра, а у којем је истицано: „Саопштавамо, да је у Мађарској све било припремљено и остварено, како смо се договорили приликом нашег задњег сусрета. Шаљем Вам племенити комунистички поздрав. Не можемо, да Вам не кажемо, да је наш последњи разговор оставио на нас најбољи утисак, и показао пуно јединство погледа у оцени догађаја и предузимања мера, које су потребне за одбрану тековина социјализма. Све то показује наше јединство и искрену тежњу обеју страна да јачају комунистичке везе.”

Догађаји у Мађарској у јесен 1956. године остаће у историји мађарског народа, а посебно у његовој свести, као народни, оружани устанак против Ракошијевог режима и совјетске доминације. Треба истаћи, да ту није било елемената грађанског рата. Био је то покушај демократске револуције, али је она совјетском војном интервенцијом напола прекинута, која ће се у извесном смислу наставити тек четврт века касније. А што се тиче жргава, епилог ових догађаја био је следећи: погинуло је око 2500 Мађара, а око 20 хиљада је рањено. На смрт је због учешћа у револуционарним догађајима осуђено 360 лица, док се 16 хиљада нашло у затворима. Према неким новим истраживањима у тим данима ликвидирано је око 200 припадника Ракошијевог режима, а двадесетшесторица их је била линчована. Због учешћа у револуцији у Мађарској, већ првих недеља напустило је Мађарску око 20 хиљада становника, који су касније отишли преко Југославије у САД и Канаду. Због одређене репресије према учесницима у тим револуционарним догађајима у време Кадаровог режима Мађарску ће до почетка '60-тих година XX века напустити још око 150 хиљада Мађара. Хвала.

Историја Мађара у српским уџбеницима историје за основне школе

Заступљеност садржаја из историје мањинских националних заједница и њихових матичних држава у наставним програмима и уџбеницима историје свакако је једно од значајних питања српско-мађарског суживота у Србији, како са становишта општег друштвеног значаја историје као наставног предмета, тако и у вези са специфичним културним и политичким импликацијама наставе историје, поготово у вишенационалним срединама. У том контексту, као посебно значајна, чини се анализа заступљености садржаја из прошлости Мађара у уџбеницима за основне школе.

Српски уџбеници већ су бивали подвргнути таквом истраживању. Анализа уџбеника који су крајем деведесетих година 20. века били у употреби у основним школама показала је да су тадашњим наставним програмима била обухваћена готово сва значајнија збивања и процеси из историје Мађара, од њиховог досељавања у Панонско-Карпатску низију до друге половине 20. века. У то време у школама у Србији у употреби су били једино уџбеници Завода за уџбенике и наставна средства. У складу са наставним планом и програмом, у уџбенику за 6. разред основне школе (1997; аутор: П. Михаљчић) обрађиван је период пранисторије и досељавања Мађара до Мохачке битке (1526). У уџбенику за 7. разред (1997; аутори: М. Перовић, М. Стругар) излагани су садржаји из прошлости Мађара од Мохачке битке до револуције 1848/49. године, а у уџбенику за 8. разред (1995; аутори Н. Л. Гаћеша, Љ. Младеновић-Максимовић, Д. Живковић) историја Мађара у другој половини 19. и у 20. веку.

Општу карактеристику тадашњег наставног плана и програма за историју као наставни предмет, а самим тим и уџбенике историје, представљала је доминација политичке и дипломатске историје, па је тако било и у случају историје Мађара. Садржаји из историје Мађара заузимали су

приближно (1-2%) од укупног броја страница уџбеника на српском језику, ређе су били излагани у посебним тематским јединицама, а чешће у контексту односа између појединих јужнословенских народа и Мађара, или политике мађарске државе према појединим областима тадашње југословенске државе.

На почетку 21. века Завод за уџбенике и наставна средства објавио је нове уџбенике историје за све разреде основне школе. Први у низу био је уџбеник „Историја за 8. разред” чије је прво издање штампано 2000. године. Аутори тог уџбеника су наставници и сарадници Филозофског факултета у Новом Саду: Д. М. Ковачевић, Д. Микавица, Б. Бешлин, Б. Шимуновић-Бешлин. Тај уџбеник је у употреби већ четири године, али заступљеност историје мањинских националних заједница, посебно Мађара, у његовом садржају, до сада, за разлику од неких других тема, није заокупљала велику пажњу јавности.

Треба нагласити да је овај уџбеник настао на основу само делимично модификованог дотадашњег наставног плана и програма за историју као наставни предмет. У њему су изложени садржаји из историје Србије, Црне Горе, Европе и света у најскоријој прошлости, то јест, у другој половини 19. и у 20. веку. Ти садржаји распоређени су у осам тематских целина, од којих су три посвећене општој историји (свет и Европа крајем 19. и почетком 20. века, између светских ратова и у другој половини 20. века), два светска рата у 20. веку, једна историји Србије, Црне Горе и њихових суседа крајем 19. и почетком 20. века, и две историји Југославије у 20. веку. Изложени садржај и структура чине овај уџбеник погодним за анализу, која би требала да буде подстицајна и за даље, свакако темељније и обухватније, проучавање сложеног питања заступљености историје мањинских националних заједница у настави историје у Србији.

Мађари се у уџбенику „Историја за 8. разред” први пут помињу у првој тематској целини „Свет крајем 19. и почетком 20. века” у тематској јединици под насловом „Балкан и велике силе” и квалификују као „најбројнија немачка нација” у Аустрији, то јест, у Хабзбуршкој монархији. У тексту се наглашава, да је Мађарима 1867. године посебним документом (Аустро-угарском Нагодбом) призната равноправност са Немцима, да је Нагодбом Хабзбуршка монархија подељена на два дела, аустријски и угарски. У вези са тим, истиче се да су у оба дела Аустро-Угарске живели и припадници других нација, међу којима су се развијали „национални покрети” усмерени ка изградњи властитих држава (по угледу на Немачку, Италију, Румунију, Србију и Црну Гору). Наводи се и да су у „мађарском делу” Аустро-Угарске, поред Мађара и Немаца, живели и Срби, Хрвати, Словаци, Русини и

Румуни (стр. 13). Од илустрација се у овој тематској јединици налазе фотографије Франца Јозефа I, уз који стоји објашњење да је то „аустријски цар и хрватско-мађарски краљ (1848–1916, цар и краљ Аустро-Угарске (1887–1916)”.

У тематским јединицама које следе у оквиру следеће тематске целина „Србија, Црна Гора и њихови суседи крајем 19. и почетком 20. века” (стр. 14–53) историји Мађара и мађарске државе посвећена је велика пажња. У оквиру те тематске целине историја Мађара заступљена је у значајнијем обиму у тематској јединици под насловом „Суседи српског народа крајем 19. и почетком 20. века” (стр. 38–48). У тој јединици су посебни одељци посвећени Хрватима, Мађарима, Словенцима, Грцима, Румунима, Бугарима и Албанцима.

У посебном одељку о Мађарима у овој тематској јединици (стр. 40–41) најпре су описане опште политичке прилике у Угарској после мађарске револуције 1848. године. Наглашено је да је после гушења револуције из „територија Угарске” издвојено Међумурје и „предато Хрватској”, док је „на простору јужне Угарске створено (је) Војводство Србија и Тамишки Банат”. Бечки двор је у Угарској завео „строг централистички и апсолутистички режим”, због чега је политички живот у Угарској био „сасвим спутан и онемогућен”. Од 1854. почео је да „јача и процес германизације, па је немачки језик уведен као званични”. У даљем тексту се наглашава да, иако је 1860. године апсолутизам укинут (као и раније поменуто територијалне промене), Мађари нису били задовољни. Настојали су да остваре политичку самосталност у Хабзбуршкој монархији. То су постигли 1867. године. У вези с тим, образлажу се узроци (Беч је био приморан да прави тако велике уступке, јер је изгубио рат против Пруске 1866, али и због тога што су Мађари у Хабзбуршкој монархији били, после Немаца, најбројнија нација), као и последице Аустро-угарске Нагодбе (Држава је подељена на два дела, а Мађари су у свом делу Царевине били политички потпуно самостални.). Наведени су и подаци о укупном броју становника (21.000.000) и броју Мађара (нешто више од 10.000.000) у Угарској према попису из 1910. године. Подаци о броју Немаца, Срба, Румуна, Словака и Русина у Угарској нису наведени. Истакнуто је, међутим, да је Законом о народностима из 1868. године негирано „постојање немађарских народа у Угарској.”

Од значајних историјских личности из мађарске историје у тексту се помиње, као „један од творца” Аустро-угарске Нагодбе, мађарски политичар Ференц Деак. Уз њега је истакнуто и име политичара Иштвана Тисе, као и то да су Деак и Тиса били вође двеју странака, уједињених седамдесе-

тих година 19. века у Либералну странку, која је у Угарској била на власти током наредних тридесет година (до 1905). Као илустрације наведених података у уџбеник су уврштени портрети Деака и Тисе, као и фотографија зграде парламента у Будимпешти. (стр. 41)

У истом одељку посебно је истакнуто да је државно преуређење Хабзбуршке монархије 1867. године омогућило боље услове за развој привреде Угарске. С тим у вези наводе се: „интензивна изградња железничких пруга”, „млинарска индустрија на велепоседима и у градовима”, траженост мађарског брашна „широм Европе”, изградња фабрика „шпиритуса, пива, коже, хемијских производа и грађевинских материјала”, негативне последице светске привредне кризе из 1873. године и поновни успон „мађарске привреде” у првој деценији 20. века. Упркос томе, наглашено је да је Угарска почетком 20. века „у поређењу са Аустријом и Немачком и даље била заостала аграрна земља” (стр. 41).

Мађари се, осим у посебном, помињу и у одељку о Хрватима (стр. 39–40), где се истиче да су око 1880. године „на простору Хрватске и Славоније” Хрвати чинили већину становништва. У тексту се наводи да је на истом простору живело приближно 497.000 Срба, 83.000 Немаца, као и 41.000 Мађара. Даље се истиче, да је, упркос таквој структури становништва, после Аустро-угарске нагодбе Угарској је било „препуштено решавање хрватског питања”. Договор између Хрвата и Мађара постигнут је 1868. године и познат је као Хрватско-угарска Нагодба. „Упркос томе”, наглашава се у даљем тексту, – у Хрватској је такође спровођена мађаризација и то путем оснивања мађарских народних школа и увођења мађарског језика као обавезног у гимназије. Такво стање утицало је, према тексту уџбеника, на развој „хрватске борбе против мађаризације” и до појаве сарадње хрватских политичара „са мађарском опозицијом” и „са Србима” (стр. 39).

У истој тематској целини, али у тематској јединици под насловом „Срби у јужној Угарској крајем 19. и почетком 20. века оцењени су као лоши, зато што „политички и национални захтеви Срба у Угарској нису испуњени ни пре ни после Аустро-угарске Нагодбе”. Посебно је истакнут значај тзв. „Апоњијевог школског закона” из 1907. године. У образложењу наведеног закона наглашено је да су, према његовим одредбама, учитељи у Угарској „морали сву децу немађарског матерњег језика да науче мађарском језику и код њих развију свест о припадности мађарском народу”. Према тумачењу изложеном у даљем тексту, на основу таквих одредби може се тврдити да у првој деценији 20. века „Угарска намерава(ла) да створи јединствен мађарски политички народ”. Истакнуто је и да су „мађарски

владајући кругови подржали (су) окупацију и анексију Босне и објаву рата Србији 1914. године” (стр. 41).

У тематској целини „Први светски рат и револуција у Русији” историја Мађара и мађарске државе заступљена је у сваком помену Аустро-Угарске, аустроугарске војске, али без посебног истицања Угарске или нарочитих квалификација. Мађарска се изричито помиње једино у последњем пасусу тематске јединице „Револуција у Русији”. У том тексту наводи се да је у октобру 1918. године у Мађарској избила револуција, да је образована нова влада у коју су ушли „представници грађанских партија и социјалдемократа”, као и да је тада проглашено отцепљење Мађарске од Аустрије. Истовремено, „немађарски народи су на својим територијама проглашавали независност од Мађарске”. У таквим околностима, под утицајем збивања у Русији, у Мађарској су створени раднички и војнички савети, одузимања је земља од великих поседника, а марта 1919. године комунисти и социјалдемократи, предвођени Белом Куном, прогласили су Мађарску совјетску републику. Револуција у Мађарској је, уз помоћ француске, румунске и чехословачке војске угушена у августу 1919. године. Тада су власт у Мађарској преузели „противници револуције, предвођени адмиралом Миклошем Хортијем” (стр. 68).

У истој тематској целини саставни део тематске јединице „Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије)” представља мапа „Југословенски простор (1914–1918)”, на којој су уцртане границе Србије, Црне Горе, подручја Аустрије, Угарске и Босне и Херцеговине. У Аустроугарској до 1918. године, границе предвиђене Лондонским уговором из 1915. године и државне границе Краљевине СХС. У тексту о Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Барањи, Бачкој и Банату, која је одржана 25. новембра 1918. године у Новом Саду, истакнуто је да је „више од 700 посланика донело (је) једногласну одлуку, да се ове области прикључе Краљевини Србији”, док је дан раније то одлучила и „скупштина Срба из Срема, одржана у Руми” (стр. 87).

Иако се у уводном тексту наредне тематске целине „Свет између Првог и Другог светског рата” Мађарска не помиње међу државама које су настале после распада Аустро-Угарске 1918. године (стр. 90), приказана је на историјској карти „Европа (1918–1938)” (стр. 91). Трианонски мировни уговор помиње се у уводном делу јединице под насловом „Европа и свет после Првог светског рата” без икаквих квалификација, али се за Версајски мировни поредак каже, да је „од самог почетка носио у себи клице будућих криза и новог светског сукоба” (стр. 92–93). У тематској јединици под насловом „Политичке и економске прилике и међународни односи „(у Европи

између два светска рата) Мађарској није посвећен обимнији простор у основном тексту, али међу илустрацијама значајно место има фотографија Миклоша Хортија (на неодређеној јавној свечаности у Будимпешти) уз образложење да је он био „аустроугарски адмирал у време Првог светског рата, а од 1920. до 1944. регент (вршилац краљевске дужности) у Мађарској”. Поред тога, истакнуто је и да се Мађарска придружила Антикоминтерна пакту, који су 1936. године створили Немачка и Јапан (стр. 100–101).

У оквиру тематске целине „Југославија између два светска рата”, у јединици „Границе, становништво и привреда Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца” истакнуто је да је „питање разграничења Мађарске и Краљевине СХС” било веома сложено и да је разрешено мировним уговором по којем су у састав КСХС укључене следеће области некадашње Угарске: Прекомурје, Међумурје, Славонија, Срем, део Барање, Бачка и западни део Баната, као и да је у овим областима живело приближно 400.000 Мађара. Наглашено је да Мађарска није била задовољна оваквим решењем и да је „током целог међуратног периода настојала (је) да се овај уговор поништи или бар измени. О Мађарима, као мањинској националној заједници у Краљевини СХС/Југославији у даљем тексту нема помена, али су на „Етничкој карти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца” означене области у којима су Мађари чинили апсолутно и релативно већинско становништво (стр. 106–107).

У тематској јединици под насловом „Југославија у доба монархистичке диктатуре” оцењено да је савез Краљевине СХС са Чехословачком и Румунијом (Мала антанта) настао почетком двадесетих година 20. века са циљем „очувања тековина које су силе Антанте избориле у Првом светском рату”, то јест „спречавања нових покушаја Немачке да продре на Балкан и покушаја Аустрије и Мађарске да обнове Хабзбуршку монархију или да остваре неки други облик превласти у Подунављу” (стр. 122). Југословенско-мађарски односи двадесетих и тридесетих година нису елаборирани, али је Мађарска означена као једна од држава које су пружале подршку и помоћ хрватском Усташком покрету и македонској пробугарској организацији, чији су припадници у Марсељу 1934. године извршили атентат на краља Александра Карађорђевића и министра спољних послова Француске Луја Бартуа (стр. 122). У тематској јединици „Политичке прилике у Краљевини Југославији после убиства краља Александра”, наведено је да је Мађарска приступила Тројном пакту у јесен 1940. године (стр. 124).

У оквиру теме „Други светски рат” (стр. 130–143) учешћу Мађарске у Другом светском рату није посвећена значајнија пажња. Поводом за разговор може се сматрати једино карта „Европа у Другом светском рату”, на

основу које се може закључити да је Мађарска у групи земаља „Савезница сила Осовине 1939–1941. године” (стр. 131). У јединици под насловом „Друштвена и политичка обележја Другог светског рата” каже се да су се при крају рата „у многим државама које су биле немачки савезници” јавили покрети отпора, којим су приступали „родољуби различитих политичких уверења”. С тим у вези наглашено је да су „под утицајем Црвене армије” у Пољској, Мађарској, Чехословачкој, Румунији и Бугарској „преовладала крила покрета отпора”, као и да су и после Другог светског рата ове земље биле „под утицајем СССР-а” (стр. 142–143). Учешће Мађарске у Априлском рату у Југославији 1941. године није поменуто. На карти „Окупациона подела Краљевине Југославије 1941. године” означене су области окупиране и анектиране од стране Мађарске (стр. 145), али без детаљнијег образлагања речима шта је у овим областима успостављено за време Другог светског рата. У даљем тексту о Другом светском рату на југословенском подручју (до стр. 164) Мађари и Мађарска се не помињу.

У оквиру теме „Свет после Другог светског рата” Мађарска се помиње у јединици под насловом „Настојања да се очува мир и почетак хладног рата” као чланица Варшавског пакта и као земља у којој је 1956. године избио устанак „против надмоћи СССР-а”. Фотографија демонстраната у Будимпешти који протестују против уласка совјетских трупа у Мађарску, из октобра 1956. године допуњава овај текст (стр. 171).

*

У уџбенику „Историја за 8. разред” Мађари, Угарска или Мађарска се помињу на приближно 4–5 % од укупног броја страница, релативно уједначено у тематским целинама посвећеним историји Европе и света, светским ратовима и историји Србије и Црне Горе, то јест југословенске државе, крајем 19. и у 20. веку. Мађарима као суседима Срба крајем 19. и почетком 20. века посвећене су у уџбенику „Историја за 8. разред” две странице (1% од укупног броја страница и приближно једнако колико и Хрватима, Словенцима, Румунима, Бугарима, Грцима и Албанцима). Изнете чињенице и тумачења научно су утемељени. Међу илустрацијама историја Мађара крајем 19. и у 20. веку представљена је фотографијом мађарског парламента, портретима три мађарска политичара и државника (Ференца Деака, Иштвана Тисе и Миклоша Хортија) и фотографијом демонстрација у Будимпешти 1956. године. Текст, мапе и илустрације у уџбенику не садрже негативне квалификације.

Сазнања о историји Мађара и мађарске државе у другој половини 19. и у 20. веку, која основцима у Србији пружа анализирани уџбеник о-

раничена су, углавном на сферу политике и дипломатије, али се никако не може рећи да су незнатна.

Анализом општих услова за стицање тих сазнања свакако би, поред уџбеника историје, требало обухватити додатна и алтернативна наставна средства (историјске атласе, радне свеске и историјске читанке), као и наставне програме и уџбенике за сродне наставне предмете (читанке, уџбенике географије). Тек би се на основу таквог проучавања могли изводити поузданији закључци о темељима информисаности основаца о историји најближих суседа и суграђана друге националности. С тим у вези, требало би истаћи да се за потребе извођења наставе на језицима мањинских националних заједница у Србији превode српски уџбеници историје. Преведени уџбеници садрже и посебно писане текстове са опширнијим садржајима из историје дате националне заједнице. Ти додатни текстови до сада нису били доступни на српском језику (нити на језицима других националних заједница), иако би као допунски извор информација могли бити од велике користи, и то не само наставницима историје у вишенационалним срединама.

Што се тиче историје Мађара, срећна је околност то што наставници историје у Србији, као и најшира читалачка публика, одскора имају прилику да своје суседе упознају читајући истоимену књигу коју је објавила београдска издавачка кућа „Клио” (2003). Требало би посебно нагласити да су прву целовиту историју Мађара на српском језику написали наставници и сарадници Катедре за историју Филозофског факултета у Новом Саду: Петер Рокаи, Тибор Пал, Золтан Ђере и Александар Касаш, јер тој чињеници у нашој јавности није дат довољан публицитет. Успешно спајајући традиционалне и модерне историографске методе и изразито леп стил казивања, поменути аутори створили су књигу, која је узорна и подстицајна у сваком погледу, књигу, која ће, са становишта познавања историје Мађара, задуго успешно задовољавати знатижељу српске читалачке публике и свакако бити од велике помоћи ауторима будућих уџбеника историје и наставницима историје у Србији.

Одмазда или освета
– дешавања у Војводини
од 1941. до 1948. године

Хвала вам што сте ме позвали да говорим на ову тему! Драго ми је да сам сусрео неке старе пријатеље, господина Агоштона и неке друге људе које одавно познајем и са којима сарађујем врло добро годинама. Мој уважени колега, Тибор, био је члан тог Одбора и такође пуно допринео да се истраживање одвија како то ваља. Ту нам је и колега који је такође сарађивао на пројекту и написао значајан текст и он ће о томе говорити, надам се. Поздрављам све присутне, је ли, уважени пријатељи, ова тема о којој ћу ја говорити могла би да се назове „Бачка и Темерин од 1941–1948. године”. Када је Скупштина Војводине донела одлуку да формира Анкетни одбор за истраживање истине о страдањима становника Војводине у овом периоду, нити Скупштина, нити чланови Одбора нису знали шта их све очекује. Ја сам онда направио један пројекат, то је на Одбору прихваћено и почели смо да радимо по том пројекту. Потом смо ангажовали више од 60 људи на терену на истраживању. Онда смо ангажовали десетак доктора историјских наука на одређеним анализама и припреми радова за оно што их чека и нисмо чак ни сањали да се ово истраживање можда неће ни завршити за четири године. Дошли смо до тога, да се истраживање наставља. Одлука је не само донета, већ је решење и написано. Ја сам постао у међувремену сарадник Војвођанске академије наука и уметности, овај пројекат и даље водим. Пројекат ће трајати још четири године. Истовремено ми остварујемо велику сарадњу са нашим колегама из Мађарске, из Немачке, из Хрватске, тако да пројекат добија интернационални значај и он ће тако и завршити. Како ће завршити? Требало би да до краја ове године, односно 2005. године, да се објави именик жртава до којих смо ми дошли током истраживања ових пет година. Оно што могу сада да вам кажем, што је прочишћено као текст и што постоји као сигуран податак, јесте

бројка од 75 000. Никада, нико није дошао до те бројке, никада нико није истраживао поименице невино страдале људе. Ја ћу први пут овде у Темерину прочитати 83 имена Темеринчана, који су страдали у том периоду. Дакле о њима се, тако да кажем, јавно није говорило. Ја имам тај списак и показаћу вам. Са друге стране, имам један осећај који ме је мало узбудио, ако смем рећи. Током истраживања покушали смо више пута да, овде у Темерину, остваримо неку врсту сарадње, да нам се помогне и дају нам се подаци који постоје у Темерину о највећем логору на овим просторима. Он је други по величини овде у Војводини који је постојао, где је по неким подацима страдало више од 5000 људи. На нашу велику жалост, у Темерину је тадашња Скупштина општине била једина општина и месна заједница у Војводини која није хтела да нам да те податке. Из којих разлога, ја не знам, ја се надам да је садашњи председник општине, ево ту је, хвала му што је дошао, надам се да ће нам он омогућити да се ти подаци сниме, односно да се фотокопирају или шта буде требало, да би се ти подаци могли обрадити у ономе што сада радимо. Надам се, да ће то бити, јер просто је невероватно, ето дошли смо и до тога. Међутим, код свих других општина, архива, од људи који су ангажовани, имали смо врло велико ангажовање и верујте да су људи за мале паре, врло мале паре, огромну енергију потрошили док се то истражује. Није једноставно копати по архивама, скупљати све те податке и задовољити наш анкетни лист, који је био врло богат са подацима, јер смо хтели да коначно дођемо до истраживања која ће казати праву истину. Ја ћу сада, пошто знам да ће бити питања и разговора и тако даље, и надам се да ће бити, ја ћу сада један мали текст прочитати зато што је од мене тражено, далеко више волим да говорим, тражено је да би ви имали у неком билтену који будете објавили, па ћу га прочитати, у сажетом смислу рећи оно што ја хоћу да кажем. Према томе хвала вам, ви сте прво место у Војводини које је одбило, али и које се интересује, ова је прва промоција, ако смем да кажем, једног великог часописа са 400 страна, ево га овде, који се зове „Истина”, то је први часопис, други ће бити именик жртава, а трећи ће бити аналитичка студија. И тиме ћемо наше истраживање завршити, вероватно оставити другима како би могли даље да се баве. Дакле, ево једно незадовољство, па велико задовољство и дозволите, ја ћу говорити искључиво на основу чињеница које постоје, које су утврђене, дакле овде нема никаквих претпоставки, никаквих уопштавања и никаквих размишљања по идеолошкој, националној, верској или било каквој другој основи. Дакле, остварио сам сарадњу са свим члановима Одбора, остварио сам сарадњу са целом Скупштином. Скупштина Војводине је направила изузетно велику помоћ, она је једина до сада

финансирала истраживање, а верујем да ће још и наставити, јер је донета нека одлука да нам се нека средства доделе. Међутим, она су врло мала, иако ћемо, дакле, ово истраживање спровести као интернационално, мултинационално и да ћемо казати да на овим просторима истина има своје место, има свог значаја, има своје пријатеље и да она може бити најбоља основа за суживот, за заједнички живот и за толеранцију, за оно што иначе људе као људе повезује. Дакле, дозволите да у најкраћим цртама кажем следеће: Да би се било која појава могла објаснити, мора се ставити у шири контекст процеса који су је условили или пак узроковали. Изолована или сама за себе и сама по себи као неком безваздушном простору она у суштини не постоји. Она је у вишеструкој корелацији са многим другим појавама који су непосредно или посредно важне за њено настајање и трајање. Отуда је нужност познати те опште и посебне услове настајања, трајања и престанка дате појаве. То је елементарно правило научног приступа било ког поља. Посебна карактеристика истраживања друштвене појаве је њихова сложеност, међузависност, узрочно-последнични однос, без чијег познавање ни један појединачни случај не може бити ваљано спознат. Ако томе додамо малу, невероватну, али сурову истину, чињеницу, да се човек појединац, његова судбина и његов живот бележе и памте само ако је неко, под знацима навода „важна личност”, а да се живот и постојање других људи, који чине далеко већи део неке појаве, потпуно затире, чак и у круговима најближих рођака. Онда није чудо да се о тим људима мало или нимало зна, да су само општа бројка која се по нечијој самовољи повећава или смањује, онда ће нам бити јасно, зашто мора проћи пола века или сто година да би се неко усудио да истину о тим људима каже. Поштовање човека као човека, уважавање улоге и значаја конкретних људи, постали су одавно толико споредни и толико неважни да ево и данас се сматра да не треба истраживати најстарију прошлост, је ли, а поготово најстрашнију прошлост у нашој историји. Мислим на Други светски рат и послератни период. У периоду од 1941. до 1948. године, стотинама хиљада људи, само зато што су припадали другој нацији или вери, што су били другог имовног стања, или што су имали друга политичка уверења, што нису прихватили логику рата, страдало је на безброј начина. Огромна људска енергија је радила на убијању, мучењу, протеривању, застрашивању, логоровању, присиљавању, одузимању имовине. То је све рађено плански, смишљено са јасним циљем владања и подчињавања људи, са великим уживањем, ја сам се запрепастио када сам читао безброј примера, са којим су уживањем људи убијали људе. То је просто невероватна ствар. Понекад као антрополог, јер сам то предавао годинама на филозофији, просто се још једном

запитама шта је то у човеку и са човеком. Са лакоћом су цели народи проглашавани геноцидним, непријатељима, недостојним живота, по рођењу спремним за ликвидирање, та језива милитантна енергија, тај дух велике масе људи пун мржње и самољубивости, харао је Војводином у периоду од 1941. до 1948. године. Њене последице се и данас и те како осећају и прете да се повампире, не дају антиратним људима да мирно раде, стварају, живе и уживају као добри сарадници и суседи. Скупштина АП Војводине је прва и једина Скупштина у целој историји Србије која је основала Одбор за истраживање истине о страдању становника Војводине, од '41. до '45., када се показало да је то страдање настављено све до 1948. године. Истина подразумева да се врло тачно, по имену и презимену, по месту рођења и боравка, године рођења и статусу припадника свих нација и вероисповести утврди свака жртва и по могућности они људи који су планирали, руководили, извршавали разне злочине на овим просторима. Дакле, истраживање није национално, верско, политичко, локално, него је свеобухватно и засновано на тачно утврђеним чињеницама. Сви чланови Одбора су прихватили тај метод рада и радили су пуном паром 3 године. Истраживање се наставља као пројекат Војвођанске академије наука и уметности, коју многи оспоравају и не виде у њој никаквог циља и смисла. Као резултат трогодишњег рада у Одбору, јесу подаци од преко 70 000 имена жртава, јесте међународни научни скуп у згради Скупштине Војводине, септембра месеца 2004. године и овај часопис, овај зборник је резултат овог скупа и свако има прилику преко одборника да види шта се на том скупу радило. У даљем истраживању следи именик жртава и студија под именом „Истина”. То нам је потребно као људима од свести и савести, потребно је невино палим жртвама, потребна је као велика поука живима, потребна је као истина, потребно је да спречи деловање погубне идеје о урођеној геноцидности било ког народа. То је језик нашег људског освешћења и спремности, да не дозволимо било чим, било над ким и било којим поводом злочин над људима, да не прикривамо злочин и злочинце, да себе очистимо чињења или одобравања, односно мирног подношења злодела. Наиме, Други светски рат је показао да су 90 одсто жртава тог рата невино људи. Какав је смисао рата? Парцијалне истине у оквиру неког национа, вероисповести, подручја или идеолошке припадности свакако има неког значаја, али нису целовита истина и лако могу постати извориште нових неспоразума и мржње. Наше истраживање је избегло све те замке и оно представља и методолошки потпуно нову врсту историјографије код нас. Дакле, према попису становништва да видите неке податке од стране званичних органа Краљевине Југославије или ФНРЈ, Војводина је 1941. године имала

1.529.426 становника, од тога ја стално лоцирам проблем у Бачкој, у Бачкој је живело 752.391 становника. У Банату 540.640, а у Срему 236.421 становника. Попис 1910. године, видећете зашто сам се вратио у 1910. годину и 1941, када се пореде, показују да је Бачка имала највећи прираст становника, посебно Нови Сад, Суботица, Сомбор, Сента и Кањижа. Ради се о досељавању Срба из Хрватске, Баније, Лике и Кордуна и из БиХ. У том периоду се значајно смањило број Мађара и Румуна, а повећао број Срба и Хрвата. Наиме, у Бачкој 1941. живи 260.000 Мађара, 254.525 Срба, 173.796 Немаца, у Бачкој само, 32.015 Чехословака, 11.039 Русина, 4.850 Словенаца, интересантно да се они појављују свугде и до данас, 3.420 Румуна, 3.090 Руса и тако даље и тако даље. У Бачкој је тада живео највише Мађара. Тада су већину становника Мађари имали и у Бачкој Тополи, Сенти и Старом Бечеју, Срби у Тителу, Немци у Кули, Оцацима, Бачкој Паланци, Апатину и Сомбору. Од 1919. године насељено је у Бачку око 100.000 становника. Војводина је иначе вековима имала једну врсту демографске експлозије, то јест веома велике промене становника, расељавања и досељавања и то по линији тренутне власти којој је огромна маса људи представљала обичне пионе на шаховској табли њихове историје. Истовремено се мењала и територија Војводине, оно што је била Војводина све до '45. године, то данас није, данас је Војводина за једну трећину мања него што је била тада. Ја и не знам, да вам право кажем, нисам нашао докуменат, на основу чега се Војводина скраћивала територијално. Кома је то чак сметало? Без своје воље одигравале су се рапидне промене и она није могла да изгради свој идентитет, своју културну физиономију, свој статус. По попису 1931. године у Бачкој има 787.386 становника, пет градова и једанаест срезова. Темерин припада општини Нови Сад непрестано и даље већинско становништво чине Срби, Мађари и Немци. Али 74 посто свих Јевреја у Војводини живи у Бачкој. Између 1921. и 1931. године значајан број Мађара и Немаца емигрира у Сједињене Америчке Државе, Канаду и Аргентину. Бачка и даље има највећи пораст становника у односу на Банат и Срем. Једна статистика говори да је већ 1940. године у Бачкој живело 818.000 становника, 1945. тај број се смањило на 817.000, дакле хиљаду мање. Али 1948. године расте на 835.000 становника, дакле само за три године. Од 1941. до 1944. године се преко 20.000 Мађара досељава у Бачку и то пре свега у Нови Сад, Бачку Тополу, Сомбор и Кулу. Истовремено од 1944. па до '48. године по разним основама, највише протеривањем, из Војводине нестаје преко 285.000 Немаца. Уместо њих у Војводину се усељава од '45. до '48. преко 235.714 колониста из БиХ, Хрватске, Македоније, централне Србије и Космета. Из БиХ је дошло 83.095 људи, из Хрватске 52.929, из

централне Србије 36.935, из Црне Горе 31.011, из Македоније 9.975 и са Косова 1.519 људи. То је оно што је регистровано до '48. године. Многи од досељеника су се вратили назад, а још већи број је касније дошао у Војводину. Тако ће Бачка 1948. имати 317.282 становника српске националности, 308.824 становника Мађара, то је највећи број Мађара који је икада био овде, 96.463 Хрвата, 37.100 Словака, 28.060 Македонаца, 17.200 Русина, 10.646 Немаца – десет хиљада, 2.770 Словенаца, 2.400 Руса, 2.000 Румуна. Осим Срба, Мађара и Хрвата смањује се број припадника свих нација, а далеко највише Немаца и Јевреја. У Бачкој тада живи 72,50 одсто свих Хрвата Војводине, 72,07 одсто свих Мађара, 91,10 одсто свих Црногораца, 53,21 одсто свих Словака. Дакле то је састав Бачке. Сматрајући да се не може добити стварна истина, слику промене становништва услед ратних догађаја, јер су се све велике измене догађале у току или непосредно после рата, морали смо довести у корелацију са пописом из 1921. и 1931. и пописом из 1953, јер је он задњи попис после рата. Шта се тада догодило, демографски губици становника Војводине од 1931. до 1953. године, за двадесет година су износили 400.000 становника. Демографски губици. Колико је од тога било убијено, стрељано, умирало у логорима, протерано, нестало, управо утврђујемо овим истраживањем. Од 1941. до '45. у Бачкој постоји преко 13 логора, а исто толико, наиме постоји 17 логора од '44. до '48. На територији Војводине, што окупационих снага, што снага нове власти, постојало је више од 130 логора, Војводина је била земља логора. Готово свако насеље је имало свој логор, чак су и становници, сви становници једног села отерани у логор. Логораши су пребацивани из једног логора у други, из логора Војводине у друге логоре Мађарске, Аустрије или Немачке. Логор, одмазда, смрт, мучење, страх, мржња су владали дуго на овим просторима. Музеј геноцида у Београду сматра да је током рата у Војводини од '41. до 45. страдало, 41.370 жртава у Војводини, целој. Када се посебно ради о Темерину, наводи се да је страдало у логорима 128 лица, од тога 86 војника и 42 цивила. Свакако треба знати да сви пописи страдалих обухватају само оне који су страдали од окупационе власти, али не и оне који су страдали од нових победничких власти. Наиме, тиме се никада нико није бавио. То је била табу тема. Табу тема је и дан данас. Ми смо једини у овој земљи који се том табу темом баве. Дакле, ја знам да је неки дан директор Института за савремену историју у Београду, др Прпа, јавно изјавила када је једну изложбу приредила, да се никада нити један научник из Београда није бавио страдањем становника '45., '46., '47. и '48. Дакле, погледајте заправо шта се даље догодило, они затиру и не признају да су многи људи страдали од њих у њиховом времену. Ово истраживање треба да

исправи ту неправду и неистину. На пример: само у Бачком Јарку, по једној претпоставци, је убијено 5.240 људи, пре свега Немаца, а има и Мађара и свих других. Колико је страдало Мађара и Срба и других издајника, ја наводим под знаком навода, то су речи због којих су људи убијани. Дакле, каже се издајник, колаборациониста, зеленаш, четник, непријатељ нове власти и тако даље. О томе ни једно истраживање историје која се сматра званично државним, нигде не постоји. Људе је требало само прогласити непријатељима, сарадницима непријатеља и ликвидирати. Наши подаци говоре, верујте, да су по том основу људи ликвидирани – људи рођени 1941, '42., '43. године., '44. је рођен, а '45. је страдао као непријатељ. Дакле, туђи злочини се не само истражују, него се вишеструко умножавају, јер ви то имате у многим документима, ми смо радили на подацима из 250 књига изворних, а камоли што смо имали 140.000 докумената из нашег извора. Дакле, то је веома обилна грађа, и тамо заиста постоји један процес уопштавања, па се онда каже: наших је страдало толико и толико, наводе само цифру, кажу 5000, када наводе имена, наводи се 100 људи. Шта је са осталима, та историја уопштавања, на тај начин писана нема више историјског значаја, научног значаја. Наши злочини се не признају, као да никада нису постојали. Ово је први пут, верујте, да у једном истраживању учествују и Срби и Мађари и Немци и Јевреји. Да сви заједно као људи и као историчари признајемо и уочавамо, бележимо да је злочина било на свим странама, да је немилосрдности било на свим странама, и због тога ми мислимо да постоји разлог да ту ствар заправо кажемо, а да она не вређа наша срца и нашу свест и да кажемо, доста је, више тога међу нама неће бити. Све док то не кажемо, све док не признамо ту чињеницу, биће разних визија, разних посматрања, разних сећања и предосећања. Тако се градила слика, пазите, невиних народа и злочиначких народа, а сваки злочин је добио други предзнак, у зависности, ко га је учинио, па се догодило да се за једне злочине одговара, а да други добијају предзнак херојства, патриотизма, националне вредности. То је погубна истина на овим просторима. Ја сам био прошле године на једном научном скупу у Београду где сам чуо страсичне речи да се цела једна нација, мађарска или хрватска, проглашава злочиначком и данас постоје историчари са Др, знате, чак и припадници неких академија. Знате, злочин почиње тиме што обележите некога да је рођењем злочинац. Ако се том логиком иде, та логика нема ништа људско и нема никакву истину иза себе, има само мржњу, а историја се може градити под знацима навода мржњом, али се истина не може градити мржњом. Не признавати властити злочин, не дати му име и презиме злочинца, него га подвести под национални интерес и прогласити херојством, значи

себе искључити из могућности да се о злочинима говори. И данас постоје људи који праве злочине и кажу, све смо то радили у име нације и националног добра. И има људи који то прихватају да је то тако, и је ли то могуће? У моје име, као човека који припада српској нацији, ни један Србин нема право да прави злочин нигде на свету. Дакле, то је крајње идеолошко, да тако кажем, уживање у злочинима, говори да је и у Темерину од '41. до '45. страдало 161 Србин, 46 Мађара, Јевреја 43 и осталих 5. Бележи се у подацима да је у Темерину страдало 201 лице, према тим истраживањима. Сада, ево да вам покажем, први пут, нисам то никоме показивао, данас сам извадио из компјутера, где се сабирају сви подаци и ево овде су имена, господо, ја ћу после фотокопирати имена свих људи до којих смо дошли, на 40.000 примерака, још нисмо завршили. Овде постоји 86 имена страдалих и то свих нација: Адам Ференц – Мађар, Анушић Душан – Србин, Мајушко Јосип – Мађар, Месарош Иштван – Мађар, Милиновић – Србин, Орос Ференц – Мађар, Самарцић Јован – Србин, Ситар Пал – Мађар, Тот Иштван – Мађар, Урач Андрија – Мађар, Читач Карло – Мађар, Шурјан Јожеф – Мађар, Божић Стеван – Србин, Кертеш Иштван – Мађар, Кнежевић Душко – Србин, Мазан Михаљ – Мађар, Мојишко Андраш – Мађар, Пап Пал – Мађар, Хорњак Лајош – Мађар, Ћукљић Милош – Србин, Баркан Јакоб – Јеврејин, Баркан Миша – Јеврејин, Бридрих Ете – Јеврејин, Бридрих Латис – Јеврејин, па онда имате понека имена целе породице, цела породица ликвидирана: Гусмана – 5, Шлезингера – 8 и тако даље, сви се налазе овде. Дакле, сви су заједно стављени, има и други списак, где има један велики број Немаца, али нисмо завршили због тога, пошто још немамо све податке. Фишер Марио – Немац, Фишер Елисон, Јелиш Франц, Фишер Георг, Радић Ката, такође Немица, имам још 60 имена Немаца. Али нисмо дошли до других имена. Дакле ова имена која су уништена, убијена, ликвидирана у рацији, у логорима и на друге начине, дакле постоје. Постојаће сва имена, сва имена ће бити изнета, и ми мислимо, дубоко смо уверени да радимо веома опасну, пазите, ја сам добијао и претње и људи су ме жестоко помињали, људи су ме преко новина називали шиптарем, ко зна шта нису све о мени писали, какво море лажи постоји, да би ме осујетили да ово урадим и завршим. Њихова несрећа је велика, што ћу ја ово завршити заједно са својим сарадницима, и ту нема никаквог спора. Дакле, ово су имена први пут поменута, као жртве рата и послератног периода. Са овим именима се отвара процес изношења свих имена страдалника која ће бити објављена када сви резултати истраживања буду готови и сабрани. То је наш дуг према свим страдалима, одавање поште страдалима, према истини, наша одлука да се спречи сваки рат на

овим просторима и свака мржња и сваки злочин да бисмо живели као људи. Патријарх Павле рече „и ми Срби ваљда можемо бити људи”. Дакле, неће нам сметати то да будемо, то важи за припаднике свих нација. Многи људи истину не воле, не подносе, не придају јој никакав значај, сеју лаж и митологију као историју. Верујемо да је Скупштина Војводине направила изузетно храбар потез када је иницирала ово истраживање које су сви људи, не само у Војводини, него још једанпут могу рећи, у целој Европи, радо прихватили као највећи знак људске зрелости Војвођана. Ја се захваљујем одређеним амбасадама, амбасади Мађарске, ту је колега, амбасади Немачке, амбасади Хрватске, која се веома добро интересује за ово истраживање, одмах морам да вам кажем, не кукам, не плачем, чињеница једна је да из Владе Србије нико никад није показао никакав интерес, и вероватно и не знају да ово постоји. Ево, као увод само оволико, ја могу дати пуно више података, и надам се да смо сви ми овде на страни истине, на страни љубави међу људима, на страни оних који мисле да и у Темерину и у свим просторима ове наше земље, мале, ситне земље, тачке једне на земљиној кугли, можемо изградити толики степен поверења и сарадње да можемо живети као људи. Хвала вам!

Напомена: г. Живковић нам није доставио обећани списак са именима жртава.

Пут помирења је суочење

Други пут ми се пружа прилика да пред много људи испред Мађара и Срба могу слободно да говорим о дешавањима из двадесетог века на које различито гледамо ми Срби и Мађари, чак су нам становишта толико различита да у понеким случајевима српске и мађарске књиге које говоре о овим дешавањима у садржају су толико различита, да се не може приметити да имају исту тему. За мене је то зато карактеристично, пошто потврђује ту историјску аксиому да увек победници пишу историју. Ми Мађари у целом двадесетом веку смо били губитници. А Срби су имали осећај победника. Ми смо досад могли да знамо отприлике само то, што су нам победници писали. Овај наш данашњи темерински разговор након протеча одређеног времена може да буде историјски, али само у том случају, да ако данас и у другим приликама отворено се суочавамо и стрпљиво слушамо једни друге. У супротном случају нико се неће сећати овог разговора, а за то неће бити ни потребе.

Ја овде данас хоћу да говорим о томе, шта ми гледамо другачије него већински народ. Први пут сам имао прилику да јавно говорим о овој теми у септембру 2004. године, када је комисија формирана од стране покрајинске скупштине сумирала списак грађана који су недужно платили својим животом током другог светског рата. Тамо сам имао прилике да изложим своје искрено мишљење о губицима војвођанских Мађара, али тамо сам чуо и искрену исповест Герхарда Бурбаха, који је по националности Немац. Овај некадашњи покрајински секретар за саобраћај, функција која одговара рангу министра, је дрхтајућим гласом дао исказ о томе, да колко је имао проблема у времену када је његова нација, наравно и он сам, био обележен као непријатељ. Тамо сам први пут образлагао да ми Мађари колико другачије смо преживели главне прекретнице у двадесетом веку, које су судбински утицали на наш живот 1918. г. па 1941. г. и на крају 1944–1945. г. Одајем свако признање покрајинском парламенту да је формирао овај анкетни одбор и сумирао његов рад како је то урадио. Морам међутим да додам, да неправде према војвођанским Мађарима није проузроковала једна регионална него централна државна власт, дакле потпуно помирење захтева

и то, да о овим питањима да свој суд и влада у Београду, односно београдски законодавни орган. Протеклих дана смо били сведоци једног геста српско-српског помирења. Парламент у Београду, колико ја знам, на иницијативу министра спољних послова Вука Драшковића изједначио је две велике досад супротстављене српске оружане формације, партизане и четнике. Много пута осуђивани, и то често са разлогом, шпански диктатор, генерал Франко нешто слично је урадио пре нешто више од четврт века са два табора из шпанског грађанског рата. У седамдесетим годинама као учесник Конгреса међународне организације туристичких новинара сам био у посети Шпанији и наши домаћини, највероватније не случајно, одвели су чланове југословенске делегације у једну огромну камену цркву, где су један поред других били сахрањени војници два супротстављена табора из грађанског рата. На обе стране жртве су дале свој живот у уверењу да умиру за Шпанију. Дакле могу мирно да почивају у заједничкој споменцркви. Један од циљева нашег помирења је да сачувамо прошлост, али исто тако да исправимо она поглавља наше историје, која досад нису дали веродостојну слику.

ПРИМЕР ИЗ ЧУРУГА

О Чуругу протеклих година појавило се више књига на српском језику и једна на мађарском. Да видимо шта можемо читати у српским књигама а што у мађарској. Прво ћу да цитирам из српских, па након тога из мађарске књиге. Током двадесетог века из села су фактички потпуно нестали Мађари. Нестала су и друга два народа, конкретно Немци и Жидови, али са њима се овде нећемо бавити, пошто је тема скупа српско-мађарски суживот. Ајде да видимо шта пишу српски аутори о нестанку Мађара. Живко Ђ. Павлић инжењер, професор Универзитета, родом из Чуруга под насловом Сећања на ратне дане 1941–1945. г. је написао своје мемоаре које је објавио новосадски издавачки и технолошки Центар 1997. године. По аутору у јулу 1945. године други пут се вратио у Жабал након тога што су га 21. новембра 1941. г. мађарске власти ухапсиле под сумњом да је комуниста па су га однели у Нови Сад, а одатле у Сегедин у чувени затвор „Чилаг”. Као осуђеник на принудни рад, доспео је на Источни фронт и просто је природно да је након пада у руско заробљеништво постао члан војне јединице које су сачињавали југословени. О свом повратку кући између осталог пише следеће: „У селу очигледно има много мање становника. Много Чуружана су убили у рацији. Мађари су протерани 23. јануара 1945. г. а оне које су активно учествовали у рацији су осудили и стреља-

ли у октобру и новембру претходне године.” Аутор тиме фактички окончава судбину 2700 становника мађарске народности. У Чуругу је скоро пола хиљаде Мађара погубљено у раздобљу октобар–новембар 1944. г. што и аутор спомиње. Дакле по њему је чињеница да су погубљени сви они који су активно учествовали у рацији, да је испитана кривица сваког од њих, и као резултат праведне пресуде они су стрељани. За мене није све тако чисто. Мада би то њега највероватније шокирало, ја са правом постављам питање: На коју рацију мисли, када каже да је много Чуружана погубљено? Наиме у селу у кратком размаку од свега две и по године два пута је била рација: први пут 1942. када су пре свега Србе погубили. Други пут између 23. октобра 1944. и 23. јануара 1945. г. дакле током три месеца, када су Мађари погубљени. И ова друга рација је окончана протеривањем целог преосталог мађарског живља. На другом месту аутор између осталог пише о томе да приликом првог свог повратка кући у априлу 1945. г. срео се са својим познатиком, извесним Павле Рајковим, који је рођен 1890. г. и који је имао изванредну меморију. Био је познат по томе, да му је на једној руци фалила пола шаке, али без обзира на то, врло лепо је писао и захваљујући овој својој склоности, а исто тако и меморији, био је записничар у чурушкој општини, баш у тим крвавим данима, када под плаштом прозивања на одговорност убијани су Мађари. Рајков је рекао аутору: „Тада је записнички саслушано и осуђено 706 пунолетних Чуружана због доказаних кривичних дела.” То подразумева исто толико смртних пресуда. Осуђени, изузев неколицине, били су мађари. Из књиге нашег аутора сазнајемо једну врло важну информацију, тј. да је позвано на одговорност 706 лица, али на жалост нема ништа о томе ко су ови и шта је био резултат позивања на одговорност. Једна друга важна информација о којој раније нисмо могли да читамо јесте то, да је власт протерала Мађаре из Чуруга 23. јануара 1945. г. Може ли се замислити да локална власт уз записник саслуша 706 оптужених, оцењује њихову одговорност и након тога доноси праведну пресуду, која је толико добра да није потребно ни уложити жалбу пошто на то нема ни могућности? Смртне пресуде се јавно извршавају, тела носе на ђубриште и тамо се покопају. Ово се дешава неколико недеља, односно месеци. Колико минута је трајало саслушање једног човека: нека покаже власт макар једног таквог који доказује оно што аутор тврди. Дакле то да су вођени записници са саслушања осумњичених.

Нама стоји на располагању један документ које и аутор цитира. Ово је један умножени формулар у коме је све унапред уписано, чак и то да је дотична особа крива и осуђује се на смрт стрељањем. Оно неколико података који су уписани руком то су лични подаци осуђеника и његова криви-

ца у једној реченици: Извесни Јанош Хулала локални сељак, наводно је признао следеће: „Признајем да сам подказао више суседа да су партизани и убио сам Ђуру Паунића.” Уместо имена један крст. Све то на лепом калиграфском ћириличном писму. Дакле велика је вероватноћа да је то у ствари рукопис горе споменутог Павла Рајкова. И у стварности на документу може се прочитати један такав потпис, тачно тамо, где записничари стављају свој потпис на документ.

Са судбином чурушких Мађара углавном на исти такав, шкрт начин бави се и једна публикација која има преко десетак аутора, међу њима половина су доктори наука и професори факултета, а та књига носи наслов: „Чуруг кроз историју.” У свом предговору Живко Благојев пише: „...аутори су преузели на себе велику одговорност да објективно пишу по раздобљу под окупацијом, али исто тако и о ономе, што се дешавало након ослобођења села. Реалистично приказивање страшне трагедије јануарске рације је значило то, да треба одлучно исказати да су локални Мађари као непосредни учесници масовно учествовали у овом крвопролићу. Исто тако, без увијања треба рећи да након ослобађања села десио се безброј личних обрачуна и погубљења мађарских грађана без пресуде, што се може објаснити, али правдати никако. Ни на који начин се не може ставити знак једнакости између два догађаја, пошто треба схватити време у коме се то десило. Крвопролиће за време рације је такво кривично дело, које у име Хитлеровог новог реда на основу доктрине фашизма и на основу етничког геноцида је вршено. Сасвим је други случај са обрачунима после ослобођења. Овде се може говорити о одмазди која је дуго била потискивана, а не може се говорити о доктрини геноцида на етничкој основи. Ово друго је у ствари била спонтана реакција и никако се не може подвести под неку геноцидну политику.” Дакле, ту треба суочити историјске доживљаје појединих народа. Наиме, може ли се замислити да војвођански Мађари српску окупацију из 1918. г. могу да доживе као ослобођење. А исто тако, након петнаестогодишњег националног угњетавања и безброј увреда на националној основи нису ли Мађари видели 1941. г. у пристиглим домобранима своје ослободиоце: пошто су их чекали са цвећем, ускршњим јајима и са повикама радости. Тако се понашао сваки Мађар, изузев неколико ренегата, наравно каквих је било и међу Србима. Исто тако можемо питати: Ко може да трвди да чурушки мађари су осећали као ослобођење тих неколико месеци када су сваког 4–5. њиховог припадника погубили, а осталима су укинута сва права и протерани су са своја огњишта?

У другом поглављу књиге историчар Звонимир Голубовић између осталог пише о томе, да се понашање према Мађарима током новембра и

децембра 1944. г. променио што је дошло до изражаја у уредби добијеној од руководиоца војне управе. Ова уредба, у ствари говори о томе, да се могу казнити само они Мађари, за које се докаже да су извршили кривично дело, а оне мађаре, за које се то не може доказати треба пустити на слободу. Аутор наставља на следећи начин: „Са таквим радикалним променом понашања према Мађарима, Чуружани се нису сагласили него су уложили жалбу код Комитета који се бавио истраживањем ратних злочина окупатора и током јануара су послали поднесак у коме траже да из села иселе сваког Мађара и Немца. Са овим се сагласила како комисија, тако и војна управа и 23. јануара 1945. г. целокупно мађарско становништво Чуруга, изузев осам породица депортовано је у логор у Јарку, а њихов мањи део у Гајдобру и Младеново.” Досад је наша историографија чурушке Мађаре приказивала тако, што су направили злочин без преседана, тиме што су напали своје суседе. Али ако се већ то десило, онда то значи, да није без преседана. Али има ли примера за то, да чурушки Мађари негирајући одлучну и писмену наредбу мађарске државе и оружаних снага наставили погром против својих суседа или да су протерали све Србе из села?

Из горњег се види да су чурушки Срби иницирали протеривање Мађара и Немаца и ово су са успехом и завршили. Испоставило се и то, да упркос препоруци војне управе нису утврђивали конкретну одговорност протераних. Без обзира на то, професор Урош Васин у четвртом поглављу књиге, о насељавањима након рата пише следеће: „У Чуруг је дошло више породица на место оних Мађара који су побегли пред Народноослободилачком армијом, и на место оних Мађара који су били иселени због ратних злочина које су починили током окупације.” По аутору, чурушки Срби су се супротставили својој врховној власти, која је издала наредбу да се Мађари могу кажњавати само у случају ако се докаже њихова кривица. На основу чега су и након тога погубили мађаре? Између осталих у последњим данима године и месног попа, који је пре био Немац, па је постао мађар, Балинта Дупа? И на основу чега су изrekli и за остале да су криви? Шта се може схватити из овог понашања? Ко је постао осумњичен, тај је проглашен за кривога и погубили су га. Овај аутор међутим преноси и такве податке, из чега читалац може доћи до нових информација о томе шта се десило са оставштином Мађара који су протерани из Чуруга са циљем да им се и трагови избришу. Рушили су цркву мађара. „Мештани Чуруга су то радили у еуфорији због ослобађања од мађарске фашистичке окупације из освете према месним мађарима који не само да нису спречили (као што су урадили у Бачком Градишту) мађарске фашистичке власти, него су чак и помагали у злочинима против Срба.”

Само да напоменемо, да ако је истина оно што аутор тврди, тј. да су Мађари у Бачком Градишту онемогућили крвопролиће против Срба, онда шта је разлог томе да су крајем 1944. и у Градишту били масовна погубљења Мађара?

Аутор саопштава и то, да су чурушки Срби уништили и католичко гробље. О цркви пише и следеће: „Једино што нам може бити за утеху, да је на месту порушене цркве саграђена слична институција, једна школа, у чему нови нараштај се спрема за изградњу лепшег света и одгаја се у духу хуманизма и љубави.” Српска школа изграђена на месту мађарске цркве? Кома то може бити утеха? Ако је то за Србе, онда шта за њих значи ђубриште, где не можемо поставити ни један споменик од пола метара, спомен погубљених Мађара?

На крају књиге можемо наћи списак српских жртава између осталог под насловом: Погубљени чуружани у затворима и логорима. Набрајају се жртве рације из 1942. г. а шта је са онима из 1944. г.? Они нису били чуружани? Или толико треба заборавити мађарске жртве?

Још мање служи помирењу, односно сагледавању реалне историје једна трећа књига, чији је наслов: „Чуруг, географска монографија”. Аутори су следећи научници: др Љупче Мирковић, редовни професор универзитета, др Раде Давидовић, редовни професор Универзитета и Видак Ђукић, професор универзитета. Они судбину Мађара приказују на следећи начин: „Национална структура становништва Чуруга значајно се мења на крају Другог светског рата, пошто су се скоро сви Мађари иселили, већина због тога, што је била свесна своје одговорности, што је отворено помагала окупационе фашистичке снаге, а остали због тога, јер су се плашили освете.” А на једном другом месту: „Кажу да су Мађари за свега 24 сата напустили село и многи од њих су нашли свој дом у Бачком Градишту и Бечеју.” Од научника историје не очекујемо да једну ноторну чињеницу тајновито описује речју: кажу. Наиме, ово они казују, а историјски документи казују и доказују да је више хиљада невиних Мађара кажњено, а стотине и стотине су погубљени. На крају да цитирамо и већ споменуто мађарску књигу. Аутор је Јулија Телеки, домаћица из Бечеја, родом из Чуруга. Наслов књиге: „Тражим гроб оца”. Цитат из првог дела књиге, који носи наслов Чуруг: „Католичку (цркву) су саградили 1874. али на жалост није била дугог века. Када су село 1945. ослободили од Мађара, и цркву су порушили на њеном месту је направљено фудбалско игралиште, а након тога на терену је постављен парк. (...) Од цигли цркве направљен је задружни дом, а остатак су продали. (...) У то време су узорали и мађарско гробље, на његовом месту су чували свиње, а данас је ту сметлиште.” После неколико страна у уводнику можемо следеће прочитати: „На крају села је стајала

а и данас стоји једна ветрењача. У близини је циглана, а између њих је ђубриште. Ту су привремено бацали у необележене јаме чурушке и околне Мађаре, жртве мржње и освете. Њихове кости након неколико година буквално су покрадене из јама: банда Титовог режима је однела те кости на сметлиште Кулске фабрике коже. (...) Жртве немају свој крст, на гробовима им не цвета цвеће.”

Некадашњи чурушки Мађари и њихови потомци који су се из логора населили у околна места од 1994. се сећају на чурушке мађарске жртве. Место сећања је ђубриште у корову. Неколико пута овде су постављали по један мали крст сећања, а прављено је већ и камено обележје исто тако скромно са надом да трајно остане. Непознати починиоци сваке године су уклонили мале крстове, а и камено обележје је разбијено у парам-парчад. И 2004. г. 31. октобра су одржали комеморацију Мађари пореклом из Чуруга. О томе Новосадска полиција следећег дана је издала ово саопштење: „У Чуругу, на месту где су 1944. погубљени припадници и помагачи мађарске фашистичке армије и паравојних формација, јуче је одржан скуп, који није пријављен унутрашњим органима. На скупу који је протекао без инцидената, присуствовао је педесетак људи, који су поставили два дрвена крста и венац са мађарским натписом. Католички поп је одржао верску церемонију.” Српски-мађарски суживот је назив нашег данашњег округлог стола. Организовали сте је уз помоћ фондације „Шанса за стабилност”. Из горе изложеног се јасно види да државни органи би требало нешто да расчисте, ако озбиљно схватају шансе за стабилност, а и миран српски-мађарски суживот. Кад сам већ спомињао скроман споменик са чурушког ђубришта, да кажем неколико речи о једном другом, који нам је много ближи и много већи. Ту стоји у центру Темерина и спомињу га као Споменик ослобођења. Под ослобођењем код нас се спомиње тај догађај када су 23. октобра 1944. г. и овде стигле оружане присталице Тита. И тада је почело крвопролиће темеринских Мађара. Скоро тачно на месту где је данас Споменик ослобођења, стајала је кућа за вагу, као споредна зграда некадашње општинске зграде. Тамо су масовно тучени на смрт, односно стрељани недужни грађани од стране „наших ослободиоца”. Можете замислити какво мишљење имају темерински Мађари о овом споменику. И шта мисле о оној држави, која са таквим осрамоћењем кажњава грађане. Уопштено можемо и то рећи, да војвођански Мађари имају због чега да жале, због постојећих споменика пошто они који имају везе са Мађарима, почев од 1918. систематично су уништавани. Једва да је неки од њих избегао ту судбину, као рецимо кип Лајоша Кошута у Итебеју. Не малог симболичног значаја је чињеница, да је тај кип у близини срца добио метак. То је учинио припадник српских трупа, које су стигле у село 1918. г.

Не само са киповима, него и са вредновањем историјских личности имамо проблема. Наиме, нису на прави начин вредновани праве вође овдашњих Мађара. Они који су од 1918. чували наше интересе и борили се за наш опстанак. Само да споменем један пример о онима, који су представљали све овдашње Мађаре и једног од Темеринчана.

Др Лео Деак сомборски адвокат, пореклом из Куле постао је познат по томе, да је са својим поднесцима практично бомбардовао тадашњи савез народа о оним инцидентима, чије су жртве биле припадници мађарске националне мањине у краљевској Југославији. Без обзира што ништа није постигао, пошто поднеске међународна институција никад није узела у разматрање и ниједанпут није испитала њихову основаност. Лео Деак после 1941. постао је главни ишпан жупаније Бад-Бодрог и града Сомбора. И сам је негодовао због рације из 1942. Без обзира на то, сматран је одговорним за ту рацију, и погубљен је после рата. Правосуђе никада није расчистило, да ли је стварно био крив, или је само један од мађарских жртава тадашњих концепцијских спорова кога је требало ликвидирати само због тога, што је по међународним мерилима на добар начин се супротставио онима који су нам укинула права, без обзира што није имао никакве резултате.

Нешто слично се десило са велепоседником Лајошем Стухликом, који је између два светска рата био духовни вођа темеринских Мађара. Између 1918. и 1944. у Темерину није било ниједне такве културне или политичке манифестације, која је служила интересима Мађара, а да иза њих не би он стајао. Он је 1944. побегао, сва имовина му је одузета, никад се није могао вратити кући, а и због чега би и дошао, јер би и он овде био проглашен за ратног злочинца. У највећем сиромаштву и напуштеношћу је одживео свој живот, у једној задрузи је добио место портира, а у ствари живео је од тога, што се разумео у пчеларство, што је могао да обавља и поред званичног посла.

Као трећег бих споменуо једну такву личност, од војвођанских мађарских историјских фигура из периода између два светска рата, који за разлику од претходна два лика није био политичар, него свештеник и кога су под непознатим околностима на смрт пребили наши „ослободиоци”. Односно да будем тачнији приликом свог убиства већ није био обичан свештеник, него бискуп. Наиме, у децембру 1942. банатски реформатори су били принуђени да изаберу свог главног свештеника, пошто је тај део потпао под немачку власт, а бискуп Шандор Агоштон, који је имао своје седиште на територији Бачке, није могао да се брине о банатским верницима. Гацхал је био изузетно популаран човек и као свештеник, и као јавна личност, а исто тако и талентован. После 1918. је био пред очима реформаторске цркве у матици, и због тога је изабран за верског секретара и о томе је и званично

обавештен када је још у Панчеву служио као свештеник. Иначе он је и током светског рата обављао ту службу међу војницима. Међутим, он није прихватио ту част. О томе је обавестио вође своје цркве са образложењем да мисли да је више потребан на отцепљеној територији, и ту је и остао. После је доспео у Дебељачу, где је постао руководилац изузетно снажног црквеног живота. Писао је песме и позоришне комаде, а после тога је написао и историју села. Током рата је издавао лажне крштенице да би спасао јевреје, односно прогањане Србе. Мађари у свету познају једну дирљиву песму, чији почетак гласи: „окрећем руду своје кочије”. Због тога је писао овај текст пошто између два светска рата са ових крајева био је изразит одлив Мађара и он је са овим текстом пробао да их одврати од иселења: „Негде на обали Тисе, лепша је и мука!” писао је у песми. Јужно-словенска држава никад га није рехабилитовала. По свему судећи посмртни остаци бискупа Гацхала и данас су у Јарку цркве из Дебељаче. Као што су на недостојан начин покопани и сви наши попови, које су без разлога погубљени приликом крвавог „ослобођења”. Само Мађари имају тридесетак таквих жртава међу поповима.

НАСЕЉАВАЊА

У историјским књигама и уџбеницима релативно много можемо прочитати о томе, како су се мађарске власти нечовечно односиле према српском становништву, нарочито према онима, који су се доселили на ове крајеве после 1918. Али да видимо како су се односили према досељеним Мађарима представници власти са српском већином. Поред тога није на одмет погледати и то, да промене система на који начин је утицала на овдашње Мађаре староседеоце. Из истраживања др. Енике А. Шајти знамо да после промене система у 1918. из данашње Војводине протерано је око 40.000 Мађара, а након доласка Тита на власт, два пута толико. У том раздобљу са мађарске стране само једном је било велико мађарско досељавање, а и онда вишеструко мање, него са српске стране после 1918, односно после 1944. У периоду пре 1918. у Бачкој и Банату у огромном блоку су живели мађари. На овим територијама јужно-словенска држава је направила нова насеља, чији становници су са занемарљивим изузетком били искључиво српске националности. Српска насељавања после Првог светског рата отворено су имали за циљ посрбљавање, која се намера и научно може доказати из писаних докумената. Од студија која се односе на досељавање, ослобађање од Мађара, односно посрбљавања је најпознатија она, коју је сачинио академик Васа Чуприловић, која је сачињена током Другог светског рата, а сам аутор је датирао са 3. новембром 1944. г. Званични

органи никад то нису прихватили, али статистика о структури становништва показује да су резултати у ствари продукт онога, што је он предложио. Један цитат из студије: „Већ смо наглашавали колико је великог значаја да очистимо мањине још током ратних збивања. (...) Најбоље би било да поред генералштаба Народноослободилачке армије и партизанских јединица оснује се једно посебно одељење са задатком да још у току рата обави чишћење од мањина.”

Петнаест година је старији, мање је познат, али исто тако је антимањинска и антимађарска она студија, коју је припремио др Владан Јојкић и издао у Новом Саду у форми књиге Национализација Бачке и Баната. Само да цитирамо једну карактеристичну констатацију: „Потребно је 360.000 Словена да бисмо имали словенску већину у Бачкој, Банату и Барањи, а ако хоћемо јужно–словенску већину, онда 435.000.”

Српско досељавање у мађарски блок наставило се и у прошлој деценији, чак нарасло је на огромне размере. Темерин, где држимо овај округли сто, посвећен помирењу у том раздобљу је изгубио мађарску већину, и то противно важећим међународним принципима и правилима и уз међународну финансијску помоћ. Десило се то упркос томе, што Демократска партија војвођанских мађара са седиштем у Темерину више пута је протествовала због досељавања српских избеглица и због тога што је тај процес финансиран међународним средствима. Наиме, међународна правила забрањују да се насељавањем разбија мањински блок. А у међувремену перманентно је вршено протеравање Мађара. На почетку деведесетих година метода за то је била да су и Мађари принуђени да учествују у српско-хрватском оружаном обрачуна. Остало је запамћено да 1991. из једне свадбе војни полицајци су носили мађарске младиће на фронт. А запамћено је и то да се 2004. на дан посете председника Републике Мађарске десила једна груба провокација, истукли су једног мађарског младића. Између осталог и због тога се смањује број овдашњих Мађара.

Промене у броју Мађара, Срба и Немаца у Темерину у периоду 1910–2002:

година	укупно	Мађари	Срби	Немци
1910.	9768	9499	30	231
1941.	11155	10225	2	930
1948.	11438	9478	1895	?
1991.	16922	9513	7013	?
2002.	19216	8187	10352	29